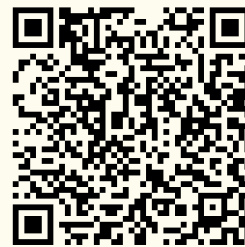

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
HAFİZ CABBAROV
ELNUR HÜSEYNOV
RAMİL TANRIVERDİ
TALIB TALIBLI

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© “Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

1. Azərbaycan VII yüzillikdə8
2. Azərbaycan Xilafətin tərkibində 18
3. Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi 28

II BÖLMƏ

4. Azərbaycan Böyük Səlcuq imperiyası dövründə 38
5. Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti 46
6. Şirvanşahlar dövləti XII yüzillikdə 52
7. IX–XII yüzilliklərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət 56
8. Mədəniyyət 60

III BÖLMƏ

9. Azərbaycanca monqolların hakimiyyəti.....70
10. Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi..... 88
11. Mədəniyyət92

IV BÖLMƏ

12. Azərbaycanda Qaraqoyunlu (Baharlı) sülaləsinin hakimiyyəti (1410–1468) 98
13. Azərbaycanda Ağqoyunlu (Bayandurlu) sülaləsinin hakimiyyəti (1468–1503) 102
14. Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti (1501–1736)..... 110
15. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri 122
16. Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət..... 130
17. Mədəniyyət 138

Skann edin!

Derslikdəki
QR kodlara
müraciət edərək
mövzu ilə
əlaqədar daha
çox maraqlı
məlumat əldə
edə bilərsiniz.

Əziz məktəblilər!

Siz 6-cı sinifdə Azərbaycan tarixi fənnini öyrənməklə ölkəmizin qədim və erkən orta əsrlərin əvvəlləri haqqında mühüm biliklər əldə etdiniz. Bu biliklər vasitəsilə Azərbaycanın keçdiyi tarixi yol, xalqımızın formalaşması və dövlətçilik ənənələrinin əsasları ilə tanış oldunuz.

7-ci sinifdə Azərbaycan tarixi fənnini öyrənməklə siz tarixi hadisələri təhlil etməyi, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyi və tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini qiymətləndirməyi bacaracaq, orta əsrlər dövründə ölkəmizlə bağlı aşağıdakı mühüm siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni prosesləri daha dərinlən öyrənəcəksiniz:

- ✓ Azərbaycan VII yüzillikdə müxtəlif dövlətlərin hədəfində;
- ✓ Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi və müstəqil siyasi qurumların yaranması;
- ✓ Azərbaycanın Böyük Səlcuq imperiyası dövründəki mövqeyi;
- ✓ Eldənizlər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin daxili və xarici siyasəti;
- ✓ IX–XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi həyat;
- ✓ Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti, elm və ədəbiyyatının inkişafı;
- ✓ Monqol işğallarının Azərbaycana təsiri;
- ✓ Cəmiyyətin quruluşu, dövlət idarəçiliyi və beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini.

Azərbaycan tarixi fənni sizdə aşağıdakı mühüm keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir:

- milli-mənəvi dəyərlərə hörmət etmək;
- tarixə və mədəni irsə qayğı ilə yanaşmaq;
- tarixi hadisələrə məntiqi yanaşmaq, müstəqil araşdırma aparmaq;
- vətəndaşlıq məsuliyyəti və vətənpərvərlik duyğuları formalaşdırmaq;
- dövlətin mahiyyətini anlamaq, hakimiyyət və xalq arasında münasibətləri dərk etmək.

Unutmayın ki, tarix sizə yalnız keçmişi öyrənmək deyil, həm də baş verən hadisələrdən düzgün dərs çıxarmaq üçün lazımdır. Azərbaycan tarixini öyrənmək sizə milli kimliyinizi daha aydın dərk etməyə və ləyaqətli vətəndaş kimi formalaşmağa kömək edəcəkdir.

Vətənimizin tarixini sevrək və maraqla öyrənəcəyinizə inanır, sizə bu yolda uğurlar arzulayırıq!

Şerti işarələr

Açar söz

Sual

Tapşırıq

Mənbə

I BÖLMƏ

1

Azərbaycan VII yüzillikdə

“Kitabi-Dədə Qorqud”, Xosrov Pərviz, Bələncər döyüşü, Mehranilər sülaləsi, Cavanşir

Türklərin yeni axınları və Azərbaycan

Azərbaycan qədim zamanlardan türk tayfalarının yurdlarından biri olmuşdur. III–VII yüzilliklər türklərin Azərbaycana ikinci axınları dövrü hesab edilir. Sabirlər və xəzərlərin sasanilər üzərində qələbələri Azərbaycanda türklərin mövqelərini get-gedə gücləndirirdi. Mənbələrdə bu dövrdə ayrı-ayrı türk tayfalarının – **kəngərlər, bulqarlar, barsillər, sabirlər** və **xəzərlərin** Azərbaycan torpaqlarında yerləşdikləri qeyd olunur. Adı çəkilən tayfaların böyük bir qismi Dərbənd, Şamaxı, Qəbələ və Şəkiddə məskunlaşmışdı.

Ölkəmizdə türk dilinin əsas ünsiyyət vasitəsi olmasının səbəblərini araşdırın.

Bu axınlar nəticəsində türk dili Azərbaycanda əsas ünsiyyət vasitəsi kimi möhkəmləndi. VII yüzillikdə Azərbaycan türk ədəbiyyatının “**Kitabi-Dədə Qorqud**” kimi möhtəşəm dastan yarandı. Dastan ölkəmizdə məskunlaşan Oğuz tayfalarının tarixi haqqında qiymətli mənbə hesab olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazması

Dədə Qorqud

Msc. Dresd.
Ea. 86.

■ Oğuz süvariləri

Sasanilər və Azərbaycan

III yüzillikdə Azərbaycanın həm şimalı, həm də cənub hissəsi Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Sasanilərin Azərbaycanda möhkəmlənməsinə aşağıdakı amillər mane olurdu:

- ✓ *Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin türk olması və onların tanrıçılığa inanması;*
- ✓ *Roma imperiyası, onun parçalanmasından sonra Bizansla aparılan müharibələr;*
- ✓ *Azərbaycanın şimal hissəsində – Albaniyada xristianlığın yayılması;*
- ✓ *Şimaldan türk tayfalarının axınları.*

Sasanilər türklərin şimaldan yeni axınlarına mane olmaq üçün Dərbənd səddini möhkəmləndirir, həmçinin ölkəmizə irandilli tayfaları köçürürdülər. Bu tayfalar şimaldan gələn türk tayfalarının hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə Xəzərsahili bölgələrdə məskunlaşdırılırdı.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazırdı ki, Dərbənd istehkamını möhkəmləndirmək üçün “*İran şahları ölkəmizi əldən saldılar*”. Belə ki tikinti işləri yerli əhalidən toplanan vəsait hesabına aparılır, tikintidə onların əməyindən istifadə olunurdu.

■ Türk süvariləri

Bizans və Azərbaycan

Nə üçün Bizans türklərin Azərbaycanda möhkəmlənməsində maraqlı deyildi?

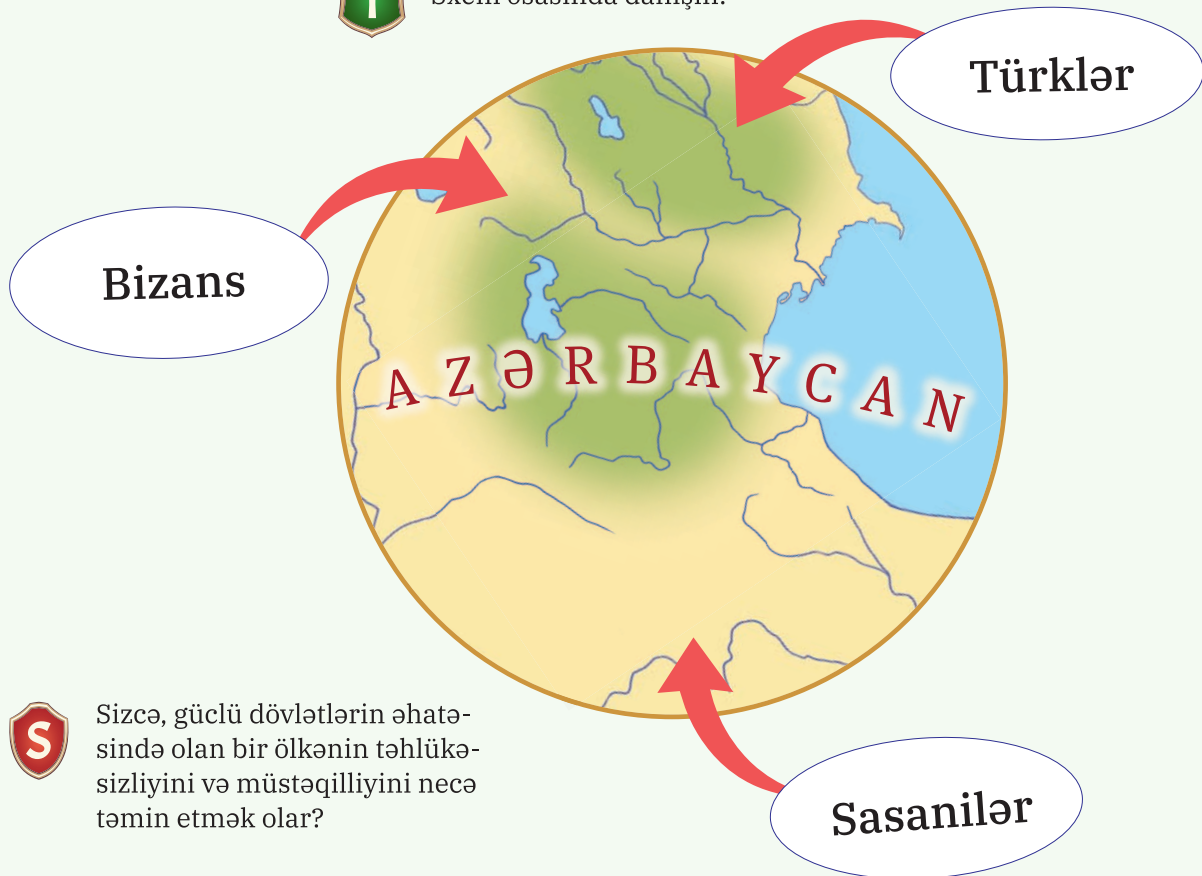
Azərbaycanda möhkəmlənmək istəyən Bizans daha çox xristianlıqdan istifadə etməyə çalışırdı. Xristianlıq IV yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Albaniyada dövlət dini səviyyəsində qəbul edilmişdi. Alban hökmdarı Urnayr, sonralar isə III Vaçaqan xristianlığı dövlət səviyyəsində himayə etmişlər. Lakin türklərin tanrıçılığa sitayiş etməsi və ölkəmizin cənubunda atəşpərəstliyin hakim olması xristianlığın möhkəmlənməsinə mane olurdu. Sasani dövləti də xristianlığın yayılmasını istəmirdi.

Azərbaycan uğrunda Türk-Sasani-Bizans müharibələrinin son mərhələsi

VII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan uğrunda türklər, sasanilər və Bizans arasında aparılan mübarizə daha da kəskinləşdi.

Sxem əsasında danışın.

Sizcə, güclü dövlətlərin əhatəsində olan bir ölkənin təhlükəsizliyini və müstəqilliyini necə təmin etmək olar?

Bu dövrü müasir Azərbaycanın siyasi vəziyyəti ilə müqayisə edərək indi hansı dövlətlərin əhatəsində olduğumuzu deyin.

Xosrov Pərvizin elçiləri
Türk xaqanının hüzurunda

Bizansda taxt-tac uğrunda gedən çəkişmələrdən istifadə edən Sasani hökmdarı **Xosrov Pərviz** müharibəyə başladı. O, apardığı uğurlu yürüşlər nəticəsində bir sıra uğurlar qazandı və Tiflisi tutdu. Qorxuya düşən Bizans imperatoru kömək üçün **Qərbi Göytürk xaqanının** yanına elçilər göndərdi. Xosrov Pərviz isə avarları və bulqarları öz tərəfinə çəkərək onların köməyi ilə Konstantinopolu mühasirəyə aldı.

Bizans sasanilərə qarşı **xəzərlərlə** ittifaq yaratdı. Bu dövrdə xəzərlər **Qərbi Göytürk xaqanlığına** tabe idi. Onlar ümumi düşmənləri olan sasanilərə qarşı Bizansla müttəfiqlik etməyə razı oldu. Bizansa köməyə gedən qoşuna xaqan öz oğlunu başçı təyin etdi.

Musa Kalankatlı yazırdı: *“Türk xaqanı hakimiyyəti altında olan dağlılara, aranıllara, şəhərlilərə, köçərilərə, bütün xalqlara, tayfalara silahlanaraq sasanilərə qarşı müharibəyə hazır olmağı tapşırdı”.*

Bu yürüşdən qorxuya düşən Xosrov Pərviz də Qərbi Göytürk xaqanının yanına danışıqlar aparmaq üçün adamlar göndərdi.

M

Xosrov Pərviz xəzərlərə göndərdiyi məktubunda yazırdı:

“Sizlər, doğrudanmı, məndən qorxaraq didərgin düşüb Qərb dənizindəki adalarda gizlənən Bizans imperatorunun dəvəti ilə mənim ölkəmə girdiniz? Əgər sizə ondan qızıl, gümüş və cəvahirat, incilər və süslənmiş bahalı geyimlər lazımdırsa, mən ondan ikiqat çoxunu verərəm...”

MUSA KALANKATLI
“Ağvan tarixi”

M

Bul Şad (*xəzərlərin sərkərdəsi – red.*) Vironu (*alban kilsəsinin başçısı – red.*) hörmətlə qarşılayaraq çadırdə öz yanında oturtdu. Katolikosun üzünə xeyli baxdıqdan sonra dedi:

– Mən atam Yabqu xanın canına and içirəm ki, nə arzun olsa, yerinə yetirəcəyəm. Sən isə öz ölkənin əhalisinə doğma evlərinə qayıtmalarına və öz işləri ilə məşğul olmalarına göstəriş ver.

...atam Ağvanı, Çoğanı və Lpiniyanı mənim əbədi mülkiyyətimə verib. Biz (*albanlar və türklər nəzərdə tutulur*) doğma qardaş və soydaş.

MUSA KALANKATLI

“Ağvan tarixi”

Lakin Bizansla dostluğa sadıq qalan türklər Sasani ordularını geri çəkilməyə məcbur etdilər. 628-ci ilin yazında Qərbi Göytürk xaqanlığının əsas zərbə qüvvəsini təşkil edən xəzərlər Tiflisi tutdular.

Albaniya xəzərlərin hakimiyyəti altında

Türklərin qəti tələbi ilə 25 ildən çox Sasani sarayında girov saxlanılan alban kilsəsinin rəhbəri də azadlığa buraxıldı. Xristian albanların dinlərinə hörmətlə yanaşan xəzər sərkərdəsi onun alban əsirlərini azad etməklə bağlı xahişini yerinə yetirdi.

629-cu ildə Qərbi Göytürk xaqanı Albaniyadan qərbdə yerləşən əraziləri də fəth etmək üçün bölgəyə əlavə hərbi qüvvə yeritdi.

T

Hər iki döyüşçünün geyim və silahlarını müqayisə edin.

Xəzər süvarisi və oxçusu

Bu dövrdə Albaniya ərazisi türklərin “Ön Asiyanı fəth etmək yolunda istinadgahına” çevrilmişdi. 630-cu ildə Göyçə gölü ətrafındakı döyüşdə türk ordusu ənənəvi Turan taktikəsindən istifadə etməklə Sasani ordusunu darmadağın etdi.

Göyçə gölü ətrafında döyüş

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Ox necə hazırlanırdı

Türklər ox çubuğunu hazırlamaq üçün payızın son ayında, ağacların qış yuxusuna getdikləri dövrdə qayın ağacının gövdəsinin yuxarı hissəsini kəsirdilər. Ağacın kəsilən yerdən budaqsız hissəsi ox materialı olaraq ayrılırdı. Həmin hissə kəsici alətlərlə iki barmaq qalınlığında çubuqlara ayrılır və təmizlənirdi. Düzəldilən çubuq iki ay qurudulurdu.

Ox türklər üçün müqəddəs alət idi. Oğuz xaqan Tanrı səadəti (kut/qut) olaraq oğullarına ox-yay vermişdi. Türk hökmdarından ox alan bəy öz ölkəsinin müstəqil hakimi olurdu. Bəzi alimlərin Hun və Oğuz adlarının da “ox”dan yarandığı fikrini nəzərə alsaq, bu alətin türklərin həyatındakı yeri aydın olur.

Rəssam Əlibala Kazımov

edirdi?

hakimiyyətə gəlməsi

bərpa etdi.

642-ci ildə atasının razılığı ilə taxta çıxdı.

Müsəlmanların Azərbaycana ilk yürüşləri

630-cu ildə indiki Ərəbistan yarımadasında ilk İslam dövləti meydana gəldi. “İslam” sözü ərəb dilində “Allaha tam təslim olmaq” mənasına uyğun gəlir. İslam dinini qəbul edənlər **müsəlman** adlandırılırdı.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra bu dövləti xəlifələr idarə etməyə başladı. Ona görə İslam dövlətinə **Xilafət** də deyilirdi.

Bizans və sasaniləri ağır məğlubiyyətə uğradan müsəlmanlar VII yüzilliyin 30-cu illərinin sonlarında Azərbaycan sərhədlərinə çatdılar. Müsəlmanlarla ilk toqquşmada məğlub olan sasanilərin Azərbaycandakı mərzbanı ərəblərlə sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu.

“Aman” adlanan belə müqavilələr sonralar Azərbaycanın digər bölgələrinin əhalisi ilə də imzalandı.

M

Müsəlman sərkərdəsi ilə Azərbaycan mərzbanı arasında imzalanmış müqavilənin mətnində deyilirdi:

“Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim (Mərhəmətli və Bağışlayan Allahın adı ilə).

Əmir-əl-möminin (Möminlərin əmiri) Ömər ibn Əl-Xəttabın canişini Utba ibn Farkad Azərbaycanın vadilərindəki, dağlarındakı və ucqarlarındakı əhalisinə, dini icmalarına, dinlərinə və ayınlarına əmin-amanlıq verir. Bu şərtlə ki uşaqlardan, qadınlardan, dünya malından heç nəyi olmayan ... xəstələrdən, tərki-dünya abidlərdən savayı, onlar gücləri çatdıqları qədər cizyə (can vergisi) ödəsinlər... Onlardan kim hansı ildə orduya cəlb olursa, o həmin ilin vergisindən azad olunur. Kimsə daimi yaşamaq üçün (burada) məskən salsa, (bu) qaydalar ona da şamil ediləcək. (Ölkəni) tərk edənlərə isə sığınacaqlarına yetişənəcən aman verilir”.

NAİLƏ VƏLİXANLI

“Ərəb xilafəti və Azərbaycan”

T

Mənbədə verilən müqavilənin şərtlərini seçərək qeyd edin.

M

Başqa bir müsəlman sərkərdəsi Bukeyr ibn Abdullahla Muğan əhalisi arasında imzalanmış müqavilənin mətni:

“Bismillahir-r-rəhmani-r-rəhim. Bu fərman Bukeyr ibn Abdullah tərəfindən Muğan əhalisinə, onların şəxsiyyəti, əmlakı, dini və qanunlarını mühafizə etmək haqqında verilən amandır. Nə qədər ki onlar üzərlərindəki hakimyyəti qəbul edib ərəblərə xeyrxahlıqla yanaşırlar, onlara əmin-amanlıq təmin olunur”.

ZİYA BÜNYADOV

“Azərbaycan VII–IX əsrlərdə”

S

Mənbələrdən hansı nəticələrə gələ bilərsiniz?

Xəzərlərin ilk döyüşlərdə ərəblərə qalib gəlməsinin səbəblərini araşdırın.

Bələncər döyüşü

Bir-birinin ardınca Naxçıvan, Beyləqan və Bərdəni ələ keçirən ərəblər daha sonra Dərbəndi fəth etdilər. Dərbənddən şimala yönələn İslam orduları **643-cü ildə Bələncər yaxınlığında** xəzərlər tərəfindən məğlub edildi. On il sonra baş vermiş ikinci **Bələncər döyüşündə** də xəzərlər qalib gəldi.

Cavanşirin Albaniyanın müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəsi

Dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün nə etmək lazımdır?

VII yüzilliyin 50-ci illərində Albaniya o dövrün ən qüdrətli dövlətləri ilə – şimaldan **Xəzər xaqanlığı**, cənubdan **Ərəb xilafəti**, qərbdən isə **Bizansla** (Şərqi Roma) qonşu idi. Cavanşir **Bizans imperatoru** ilə müttəfiqlik əlaqəsi yaratdı və bir neçə dəfə onunla görüşdü. Lakin Xilafət qoşunlarına məğlub olan Bizans alban hökmdarına ciddi kömək göstərə bilmədi.

Belə bir şəraitdə Cavanşir ölkəsini qorumaq üçün Xəzər xaqanı ilə qohumluq əlaqəsi qurdu. Bununla da o, Xəzər xaqanlığı ilə müttəfiq oldu.

Ölkənin cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Cavanşir Xilafətin paytaxtı Şam (Dəməşq) şəhərinə gəldi və **xəlifə Müaviyə** ilə görüşdü. Xəlifə Müaviyə alban hökmdarı ilə dostluq əlaqələrinin yaradılmasında maraqlı idi. Çünki bu dövrdə xilafət Mərkəzi Asiyada türklərlə, Yaxın Şərqdə isə Bizansla savaş halında idi. O, Qafqazda sabitliyin tərəfdarı idi. Buna görə də xəlifə Albaniyadan alınan vergilərin miqdarını xeyli azaltmışdı və onun daxili müstəqilliyinə toxunmadı. Beləliklə, Cavanşir öz ölkəsini qonşu dövlətlərin dağıdıcı hücumlarından qoruya bildi. Lakin onun xəlifə ilə yaxınlaşması bizanspərəst əyanları narazı salmışdı. Buna görə də onlar Cavanşirə sui-qəsd təşkil etdilər. 681-ci ildə müdrik Alban hökmdarı öldürüldü.

Cavanşirin ölümündən sonra Albaniya yenidən xəzərlərlə ərəblər arasında savaş meydanına çevrildi. Cavanşirin varisləri onun siyasətini davam etdirə bilmədilər.

VII yüzilliyin sonlarında Xilafət bütün gücünü Qafqaza yönəldərək bölgədə üstünlüyü ələ aldı. Cənubi Qafqazda tam möhkəmlənmək məqsədilə 705-ci ildə Mehranilərin hakimiyyətinə və Albaniya dövlətinin varlığına son qoydu.

Xilafətin Qafqazda möhkəmlənməkdə məqsədi nə idi?

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

Cavanşir

628-ci il

629-cu il

643-cü il

705-ci il

Azərbaycan Xilafətin tərkibində

Xəzər-ərəb müharibələri, Abbasilər, torpaq mülkiyyəti,
Xürrəmilər hərəkatı, Babək

İ Ərəb süvarisi

Azərbaycan uğrunda ərəb-xəzər müharibələri

Xəzər xaqanı müttəfiqi Cavanşirin öldürülməsi və Albaniya dövlətinin varlığına son qoyulması ilə barışmaq istəmirdi. Xaqan intiqam məqsədilə böyük ordu topladı və tezliklə Xilafət üzərinə hücumla başladı. Azərbaycan uğrunda VII yüzillikdən başlayan ərəb-xəzər müharibələri VIII yüzillikdə daha da geniş xarakter aldı. Azərbaycan bu müharibənin əsas meydanına çevrildi. Hərbi əməliyyatlarda tərəflərdən heç biri mütləq üstünlüyə nail ola bilmədi.

Ərəb-Xəzər müharibələrinin gedişində Cənubi Qafqaz türkləri də Xəzər xaqanının ordusuna qoşulmuşdular. Yerli türklərlə birləşən xəzərlər işğalçı ərəbləri əvvəlcə Dərbənddən vurub çıxardılar. Sonra isə onları Azərbaycanın cənubuna çəkilməyə məcbur etdilər.

VIII yüzilliyin 30-cu illərində **Savalan dağı** yaxınlığında baş verən döyüşdə xəzərlər parlaq qələbə qazandılar. Cənubi Azərbaycanı da ələ keçirən Xəzər ordusu Mosula qədər irəlilədi. Bu, Xilafət daxilində böyük vahiməyə və paytaxtın təhlükə altına düşməsinə səbəb oldu.

Xəlifə paytaxt və ətraf bölgələrdəki bütün hərbi qüvvələri səfərbərliyə alıb xəzərlərə qarşı göndərirdi. Ərəblər xəzərləri məğlub etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar hərbi əməliyyatlar zamanı su quyularını belə zəhər-

“112-ci (miladi 730-cu) ildə Əl Cərrah ibn Abdullah yanındakı Suriya orduları ilə xəzərləri qarşılayıb döyüşə girdi. İndiyə qədər heç kəs belə döyüş görməmişdi. Yanındakı döyüşçülərlə Əl Cərrah Ərdəbil düzündə şəhid oldu. Onun öldürülməsindən sonra xəzərlər ölkənin içərilərinə o qədər irəlilədilər ki, Mosula gəlib çıxdılar. Müsəlmanlar üçün bu, böyük fəlakət idi”.

İBN ƏL ƏSİR

“Əl-Kamil fi-t-tarix” (Kamil tarix)

ləmişdilər. Bu cür tədbirlər nəticəsində ərəb orduları xəzərləri Dərbənddən şimala sıxışdırmağa başladı.

Hücumlarını davam etdirən ərəblər tezliklə Xəzər xaqanlığının paytaxtını mühasirəyə aldılar. Xaqan İslam dinini qəbul etməyə məcbur olub ərəblərlə sülh bağladı. Bundan sonra xəzər türkləri arasında İslam dini yayılmağa başladı. Xəzərlərlə uzun sürən müharibələr Ərəb xilafətinin gücünü zəiflətdi. Buna görə ərəblər şimala doğru yürüşlərini davam etdirə bilməyib geri döndülər. Əsas hərbi qüvvələri xəzərlərə qarşı yönəltməyə məcbur olması Xilafətin digər cəbhələrdəki hərbi resurslarını zəiflətdi. Bu strateji manevr hərbi qüvvələrin tükənməsinə və Avropadakı irəliləmənin dayanmasına birbaşa təsir etdi.

T Bu dövrdə ərəblərin Avropada hansı dövlətlə müharibə apardığını xatırlayın.

M

Xəzər xaqanı İosif yazırdı: “Mən İdil (Volqa) çayının ağzını qoruyuram və gəmilərə minib gələn rusları dənizdən keçib ərəblərin üstünə getməyə qoymuram, quru yolla Dərbəndə yaxınlaşmalarına imkan vermirəm... Əgər mən onları rahat buraxsam, onlar ərəblərin ölkəsinə Bağdada qədər məhv edərlər”.

PAVEL KOKOVTSSEV

“X yüzillikdə yəhudi-xəzər yazışmaları”

Şəkil əsasında orta əsrlərdə istifadə edilən rabitə vasitələrini izah edin və müasir dövrlə müqayisəsini aparın.

Xilafət dövründə rabitə

Xilafətdə məhkəmələr şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Onlara **qazılar** başçılıq edirdilər. Xilafətin paytaxtı ilə əyalətlər arasında məlumat mübadiləsini təmin etmək üçün xüsusi rabitə xidməti də yaradılmışdı. Bu işdə təlim görmüş göyərçinlərdən və sürətlə qaçan ərəb atlarından istifadə edilirdi.

Torpaq mülkiyyəti

Torpaq mülkiyyətinin aşağıdakı formaları var idi:

Torpaq mülkiyyəti	Xüsusiyyətləri
Dövlət	• əsas torpaq mülkiyyəti idi. Bu torpaqları idarə etmək üçün divan yaradılmışdı.
İqta	• dövlətə xidmət müqabilində verilən şərti torpaqlar idi. Sonralar tədricən irsən keçməyə başlamışdı.
Mülk	• irsən keçən şəxsi torpaqlar olub, alına-satıla bilirdi.
Vəqf	• dini idarələrə məxsus torpaqlardır.
İcma	• kənd əhalisinin ümumi istifadəsində olan otlaqlar, meşəliklər, qəbiristanlıqlar və s. idi.

22

Vergilər yalnız becərilən torpaqlardan alınmalı idi. İlk xəlifələr dövründən fərqli olaraq, sonralar vergilərin toplanma qaydası dəyişdirildi. Vergilər bütöv icmadan deyil, adambaşına alınmağa başladı. Əhali, əsasən, xəzinəyə torpaqdan istifadəyə görə **xərac**, müsəlman olmayanlar isə həm də can vergisi olan **cizyə** verirdi.

725-ci ildə Azərbaycanda əhali, torpaq, malqara və bütün digər əmlak siyahıya alındı. Əlavə vergilər təyin edildi. Sasanilər dövründəki bəzi vergilər bərpa edildi. Bu vergi siyasəti nəticəsində təkcə yoxsullar deyil, yerli feodallar da müflisləşdi.

750-ci ildə Xilafətdə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Əməvilər **Abbasilər (750–1258-ci illər)** sülaləsi əvəz etdi. Abbasilər dövründə əkilib-becərilməyən torpaqlardan da vergilərin alınmasına başlanıldı.

Xəlifə **Harun ər-Rəşidin** dövründə Abbasilər xilafəti çiçəklənmə dövrünü keçirsə də, vergilər daha da artırılmışdı.

T Ərəblərin vergi siyasətində etdikləri dəyişikliyin nəticələrini müəyyən edin.

S Həmin dövrdə yaşasaydınız, xəlifələrə hansı tövsiyələri verərdiniz?

Köçürmə siyasəti

Xilafət işğal edilmiş ölkələrə ərəb ailələri köçürürdü. Məqsəd işğal edilmiş ölkələrdə özünə dayaq yaratmaq və orduda xidmət edən ərəblərə torpaq paylamaqla xəzinə xərclərini azaltmaq idi. Köçürülənlər ən məhsuldar torpaqlarda yerləşdirilir, onlara geniş imtiyazlar verilirdi.

Xilafətin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti və vergilərin artırılması xalqın narazılığını gücləndirir və üsyanlara səbəb olurdu.

Xilafət dövründə vergi toplanılması

Ərəblərin Azərbaycana köçürülməsi

Xürrəmilər hərəkatı

Xürrəmilərin ərəb orduları üzərində uğur qazanmasının səbəblərini müəyyən edin.

İlk xəlifələr dövründə həyata keçirilən mülayim vergi siyasəti əvvəlcə Əməvilər, sonra isə Abbasilər sülalələrinin hakimiyyəti illərində sərtləşdirildi. Yerli əyanlar vəzifələrindən uzaqlaşdırıldı. Onlar bir çox imtiyazlarını itirdilər. Yerli əhali sıxışdırıldı, ərəblərlə ərəb olmayanlar arasında fərqlər qoyulurdu. Bu isə islam dininin tələblərinə zidd idi. Xilafətin bu cür ayrı-seçkilik siyasəti ərəb olmayan müsəlmanların qəzəbinə səbəb oldu. Nəticədə Xilafətin müxtəlif yerlərində üsyanlar başladı.

Bu cür çıxışlardan biri də mərkəzi Azərbaycan olan **Xürrəmilər hərəkatı** idi. Xürrəmilər hərəkatının ilk başçılarından biri **Bəzz qəlasının** sahibi Ərdəbil mahalından olan Cavidan idi. 816-cı ildə Cavidanın ölümündən

sonra Xürrəmilər hərəkatına **Babək** başçılıq etməyə başladı.

Babək uşaq vaxtından karvanlara bələdçilik etmiş və beləcə Azərbaycanı və bir çox ölkələri gəzmişdi. O, xalqın yoxsulluq və ədalətsizlik içərisində yaşamasının canlı şahidi idi. Babək, əslində, İslam dininə qarşı deyil, Xilafətin zülmünə və ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı savaşırdı. O dövrün tarixçilərinin yazdıqları da bu fikri təsdiq edir.

Onun başçılığı ilə xürrəmilər Xilafətin altı böyük ordusunu bir-birinin ardınca məğlub etdilər. Bu qələbələr Xilafəti qorxuya saldı.

833-cü ildə **Xəlifə Mötəsimin** qüvvələri Həmədan yaxınlığında baş verən döyüşdə xürrəmiləri məğlub edə bildi. Bundan sonra o, Bizansla müharibəni dayandıraraq xilafətin bütün qüvvələrini xürrəmilərə qarşı yönəltdi. Türk əsilli **Afşin Heydər ibn Kavus** Xilafət ordusuna başçı təyin edildi.

Tədbirli qoşun başçısı Afşin xürrəmilərlə mübarizədə daha ehtiyatlı davrandı. O, qoşunların rahat hərəkət etməsi üçün döyüşlər zamanı dağıdılmış yolları bərpa etdirdi. Babəkə qoşulmuş yerli feodalları gah qorxutmaqla, gah da şirin vədlər verməklə öz tərəfinə çəkməyə başladı. Bu tədbirlərdən sonra Afşin 837-ci ildə Xürrəmilərin mərkəzi Bəzz qalası üzərinə hücum etdi.

Xürrəmilər qəhrəmanlıqla müdafiə olunur, ardıcıl hücumların qarşısını alırdılar. Lakin uzunmüddətli mühasirə qala müdafiəçilərini təqətdən saldı. Bəzz qalası süqut etdi. Qalanı tərk edən Babək yenidən qoşun toplamaq və Xilafətlə mübarizəni davam etdirmək üçün Azərbaycanın qərbinə gəldi. Ancaq xəyanət nəticəsində tutulub Afşinə təhvil verildi. İraqın Samirə (Səmərrə) şəhərinə aparılan Babək xəlifənin əmri ilə edam edildi.

Babək

Babəkin azadlıq hərəkatının rəhbəri kimi fəaliyyəti haqqında məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

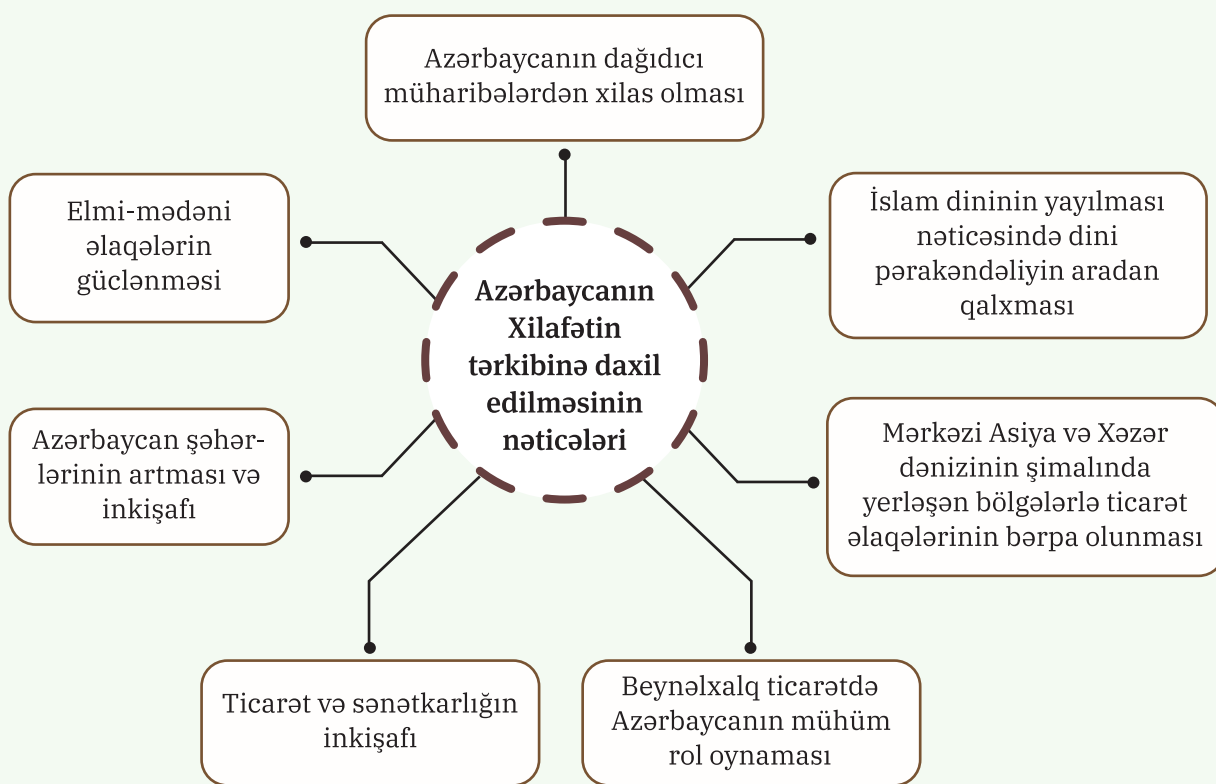
26

Uzun illər davam etmiş Sasani-Roma (Bizans) müharibələri Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdi. Ölkənin təsərrüfat həyatı zəifləmiş, yollar dağıdılmış, istehsal kəskin şəkildə azalmışdı. Yolların dağılması Azərbaycanın qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrini pozmuş, şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarət tənəzzülə uğramışdı.

Ön Asiyanın xeyli hissəsinin xilafət tərkibinə daxil edilməsi nəticəsində Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizinin şimalında yerləşən bölgələrlə ticarət əlaqələri bərpa edildi. Xilafətin hakim dairələri Azərbaycanda ticarət və sənətkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi.

Müharibə ölkənin
təsərrüfatına hansı
ziyanları vura bilər?

Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsini Tanrıçılığa inanan türklər təşkil edirdi. Onların arasında təkallahlılığı təbliğ edən İslam dini daha sürətlə yayılmışdı.

İslam dininin yayılmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Bu, Azərbaycanda xalqın formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Ərəb dilində yazmış səyyah və tarixçilərin əsərləri əsasında odövrkü Azərbaycanın sərhədlərini müəyyən etmək mümkün olur: ölkə şimalda Dərbənd, cənubda Həmədan, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə isə Şərqi Anadoluya qədər uzanan torpaqları əhatə etmişdir.

Tarix və coğrafiya elmlərinin qarşılıqlı əlaqələrini nümunələrlə izah edin.

28

X yüzilliyin əvvəllərində hakimiyyətə gəlmiş **Əbu Tahir** paytaxtı Şamaxıya köçürdü. Onun dövründə Şirvanşahların ərazisi Kür çayından Dərbənd şəhərinə qədər uzanırdı.

Dərbənd əmirliyi

Xəlifənin başının türk qiyamçıları ilə mübarizəyə qarışmasından istifadə edən Dərbənd əmiri də 869-cu ildə öz müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, Dərbənd əmirliyi yarandı. Əmirliyin əsasını o dövrdə Dərbəndi idarə edən Əmir Haşim qoymuşdu.

Müsəlman torpaqlarının şimal sərhədlərinin qorunması kimi ağır vəzifəni öz üzərinə götürən Dərbənd əmiri qonşu əraziləri də öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. Dövlətin əsas zərbə qüvvəsi əmirin **qulamlar*** adlandırılan xüsusi hərbi dəstəsi, habelə din yolunda vuruşan könüllülər – **qazilər*** idi.

Şimaldan olan hücumlara qarşı mübarizədə Dərbənd əmirliyi digər Azərbaycan dövlətləri, xüsusilə də Şirvanşahlarla əlbir hərəkət edirdi. X yüzilliyin 80-ci illərində əmirlik Şirvanşahlar dövlətinə tabe olmuşdu.

“Əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra Xilafət parçalandığına, türklər dövlətin idarəsini ələ keçirdiklərinə görə əl-Bab əhalisi bir yerə yığılaraq Haşimi öz əmirləri etdilər, ona böyük itaət göstərdilər”.

“Azərbaycan tarixi” kitabından

* **Qulam** ərəb sözü olub, *qul*, *kölə* deməkdir. Türk-islam dövlətlərində daimi xidmət edən hərbi qulluqçulara deyilirdi.

* **Qazi** ərəb sözü olub, *müharibədə iştirak edən, vuruşan, qalib gələn və sağ-salamat qayıdan döyüşçü (əsgər)* mənasını verir.

Dərbənd müxtəlif dövrlərdə fərqli adlarla adlandırılmışdır. Həmin adları xatırlayın.

Tiflis əmirliyi

VIII yüzilliyin 30-cu illərində Xilafət orduları indiki Gürcüstan ərazisini tam fəth etdi. Nəticədə mərkəzi Tiflis şəhəri olan əmirlik yarandı. Qədim türk yurdu olan Borçalı da Tiflis əmirliyinə daxil idi.

Xilafətdə hakimiyyət uğrunda çəkişmələrin artması IX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən Tiflis əmirlərinin müstəqil siyasət yürütməsinə şərait yaratdı. Dövlətin idarəçiliyində müxtəlif məmurlar iştirak edirdilər. Onlar yerli əhalidən ordu yığılması, vergilərin toplanılması ilə məşğul olur, əmir dəftərxanasına başçılıq edirdilər. Məhkəmə işlərinə Tiflis qazısı baxırdı.

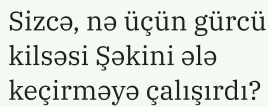
Bu dövrdə Tiflis Cənubi Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. Dünyanın müxtəlif yerlərindən bura tacirlər gəlirdi. Onlardan alınan gömrük əmirliyin xəzinəsində toplanırdı. Torpaqların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi.

IX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən Tiflis əmirliyini **Cəfərilər sülaləsi** idarə etməyə başladı. Qonşuluqda yerləşən **Dumanis əmirliyi** də bu sülalə tərəfindən idarə olunurdu. Bununla da Borçalıda Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyəti başladı. Cəfərilər öz ərazilərini Bizans-gürcü hücumlarından qorumaq üçün digər Azərbaycan dövlətləri ilə müttəfiqlik edirdi.

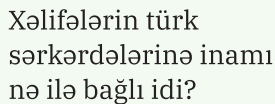
Tiflis əmirliyinin yaranmasının tarixi əhəmiyyətini araşdırın.

Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanın şimal-qərbində IX yüzilliyin ikinci yarısında Şəki hakimliyi yarandı. Mənbələrdə keçmiş Alban dövlətinin varislərindən hesab edilən bu hakimlik bəzən “Alban padşahlığı” adlandırılır. Dövlətə başçılıq edən hökmdarlar Mehranilər nəslinin davamçıları olduqlarını vurğulayırdılar.

Gürcü kilsəsi xristianlıqlarını saxlamış albanları gürcüləşdirmək, qədim Azərbaycan torpağı olan Şəkini ələ keçirmək üçün var gücü ilə çalışırdı. Lakin qonşuluqdakı Şirvanşahlar, daha sonra isə Salarilər yerli əhalinin köməyi ilə bu siyasəti puça çıxartdılar.

VIII yüzilliyin ortalarından başlayaraq Abbasilər xilafətində türklərin rolu gücləndi. Xəlifələr türk mənşəli sərkərdələrə hörmətlə yanaşır və ən mühüm vəzifələri onlara etibar edirdilər.

Belə sərkərdələrdən biri də **Əbu Sac Divdad** idi. Xəlifə ona Məkkəyə gədən yolda asayışı qorumaq kimi mühüm vəzifəni tapşırırmışdı. Xəlifənin etibarını qazanan Əbu Sac Azərbaycana hakim təyin edildi. Bununla da yeni sülalənin əsası qoyuldu. Bu sülaləyə mənsub olanlar, bir qayda olaraq, **Afşin** (*hökmdar, hakim və ya başçı*) ləqəbi daşıyırdılar.

A detailed portrait of a warrior, possibly a samurai or a knight, wearing a red cape and a tall, pointed helmet. The warrior has a beard and is holding a sword. The background is dark and textured.

Əbu Sacın ölümündən sonra Azərbaycanı onun oğlu **Məhəmməd** idarə etməyə başladı. Ölkədəki müsəlman türklərə arxalanan Məhəmməd hakimiyyəti tam ələ aldı və xəlifədən asılılığı rədd edərək öz adına pul kəsdirdi.

Beləliklə, 898-ci ildə Sacilər dövlətinin əsası qoyuldu. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə **Marağa**, sonra isə **Ərdəbil** olmuşdur.

Məhəmməd Tiflisi, Dəbili və müsəlmanlara məxsus digər şəhərləri gürcü və Anadoludakı erməni hərbi birləşmələrinin hücumlarından qorumuşdu.

Məhəmmədin ölümündən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə qardaşı **Yusif** gəldi. Xəlifə Yusif Sacoğluna Azərbaycandan toplanan vergiləri göndərməyi tələb edən fərman göndərdi. Lakin Yusif Xilafətə vergi verməkdən imtina edə-

AZƏRBAYCAN SACİLƏRİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

I Yusif Sacoğlu

rək xəlifənin fərmanını ayaqları altına atdı. Xəlifə tabeliyində olan qonşu ölkələrin hakimlərinə məktublar göndərərək onlara Yusif Sacoğluya qarşı müharibəyə başlamağı əmr etdi.

Tezliklə xilafət ordusu Azərbaycana hücumla başladı. Yusif bu ordunu məğlub etdi. Bundan sonra Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirmək istəyən **Bizans** qoşunları da məğlub edildi.

Daha sonra Şirvanşahlar dövlətini asılı hala salan Azərbaycan hökmdarı ölkənin şimal sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Dərbənd səddini də təmir etdirdi. **Beləliklə, Azərbaycan torpaqları ilk dəfə vahid dövlətin tərkibində birləşdirildi.**

919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığındakı döyüşdə çoxsaylı Xilafət ordusu Yusif Sacoğlunu məğlub edərək əsir götürdü. Lakin xəlifə Azərbaycanda və o cümlədən Cənubi Qafqazda Bizansmeyilli qüvvələrin fəallaşmasını görüb fikrini dəyişməyə məcbur oldu. Xəlifə onu azad edib yenidən Azərbaycana göndərirdi.

Yusif Sacoğlunun hakimiyyəti illərində Azərbaycanın şimalındakı sərhəd şəhəri Dərbənd, cənubunda isə Həmədan şəhəri idi. Dövlətin qərb sərhədi Dəbil və Ani şəhərlərindən başlayaraq şərqdə Xəzər dənizinə qədər uzanırdı.

Yusif Sacoğlunun ölümündən sonra dövlət zəifləməyə başladı.

M

Yusifdən sonra dövləti Saci sülaləsinin nümayəndələri deyil, onun qulamları idarə etmişlər. İbn Hövqələ görə, Salari sülaləsinin əsasını qoyan Mərzban ibn Məhəmməd də Yusif ibn Əbu Sacın qulamlarından biri olmuşdur. O, Yusifin digər qulamı olan Deysemi taxtdan salaraq hakimiyyəti ələ keçirmişdir. İbn Hövqəl Salari hökmdarından da "Azərbaycan hökmdarı" kimi bəhs edir. O həmin hökmdarların məhz "Azərbaycan hökmdarları" olduğuna işarə edir. Bu həmin dövrün Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı olan çox mühüm faktdır. Yəni biz həmin sülalələrin idarə etdiyi dövləti yalnız tarixi coğrafiyaya, tarixi məntiqə əsaslanmaqla deyil, gerçək faktlara istinad etməklə "Azərbaycan dövləti" adlandırma bilərik.

RAMİL AĞAYEV

Ərəb mənbələrində Sacilər dövləti və onun hüduqları haqqında

T

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

SƏBƏB	NƏTİCƏ
◆ ...	◆ Sacilər dövlətinin əsası qoyuldu.
◆ Yusif Sacoğlu vergi verməkdən imtina etdi.	◆ ...
◆ ...	◆ Azərbaycan hökmdarı Dərbənd səddini təmir etdirdi.
◆ Xəlifə Qafqazda Bizansmeyilli qüvvələrin fəallaşmasını görüb fikrini dəyişdi.	◆ ...

Azərbaycan Salarilər (Salaroğulları) sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (941–981)

941-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Azərbaycan taxtına **Salaroğulları** nəslindən olan **Mərzban ibn Məhəmməd** çıxdı. Salarilər mənşəcə türk olan Kəngərli tayfasına mənsub idi. Mərzban ibn Məhəmmədin hakimiyyətinin ilk illərində ruslar şimaldan Bərdəyə hücum etmişdilər. Salarilər ilk toqquşmada işğalçıların bir hissəsini məhv etdilər. Mərzban ibn Məhəmməd Mosul hakiminin Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücumunu eşidərək əsas qüvvələrini ona qarşı göndərməyə məcbur oldu. Bu hadisə Bərdənin sonrakı taleyinə mənfi təsir göstərdi.

Şirvanşahlar dövləti, Şəki hakimliyi, Dərbənd və Tiflis əmirlikləri Mərzban ibn Məhəmməddən asılılığı qəbul etdi. **Azərbaycan torpaqları yenidən vahid dövlətin tərkibində birləşdirildi.** Xəzər dənizində ticarət donanması yaradıldı. Vergiləri nizama salmaq üçün **“Qanunnamə”** tərtib edildi. Mənbələrdə Mərzbanın tədbirli, ədalətli, əhalinin qayğısına qalan hökmdar, döyüş meydanında cəsur sərkərdə olduğu göstərilir.

957-ci ildə Mərzbanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələr dövlətin zəifləməsinə və Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasına gətirib çıxardı.

M

Mərzban 948–949-cu illərdə Rey hakimi ilə müharibə zamanı əsir düşərək Səmirəm qalasında dörd ilə qədər həbsdə saxlanılmışdı. Bu zaman Azərbaycan dövlətində qayda pozulmuş və hər bir vilayətdə feodal hakimlər baş qaldırmışdı.

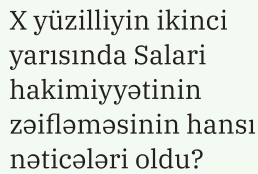
MƏMMƏDƏLİ ŞƏRİFLİ

*“IX əsrin ikinci yarısı–
XI əsrlərdə Azərbaycan
feodal dövlətləri”*

Rusların Bərdəyə hücumu.
Rəssam N.M.Koçerqin

T

Dövlətin zəifləməsinin səbəblərini müəyyən edin.
*Dövlət zəifləyərsə, ...
cümləsini tamamlayın.*

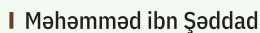
971-ci ildən Gəncə vilayəti də Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Azərbaycanın qərbində hakimlik edən **Şəddadilər** Salarilərin Gəncədəki əmirini hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. İbrahim Şəddadilərə qarşı ordu göndərdi. Gəncə ətrafındakı döyüşdə məğlub olan Salarilərin sərkərdəsi Şəddadilərlə sülh sazişi bağlayaraq Ərdəbilə qayıtdı. Bununla da Salari İbrahim Gəncə də daxil olmaqla Arranın bir hissəsinin itirilməsi ilə barışmağa məcbur oldu.

Azərbaycanın cənubunda isə Təbriz, Əhər və Qaradağı idarə edən ərəb mənşəli **Rəvvadilər** mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır, müstəqilliyə can atırdı.

Şəddadilər sülaləsinin əsasını **Məhəmməd ibn Şəddad** qoymuşdur. O, 951-ci ildə Dəbildə hakimiyyətə gəlsə də, burada möhkəmlənə bilmədi. Məhəmmədin ölümündən sonra oğlu Fəzl Salari hökmdarı İbrahimin icazəsi ilə X yüzilliyin 60-cı illərinin sonlarında Gəncə hakiminin xidmətinə göndərilmişdi.

Bu zaman Gəncə şəhəri Tiflis-Qazax-Şəmkir bölgələrində yaşayan, xristianlığı qəbul etmiş **sabirlərin** hücumlarına məruz qalmışdı. Fəzlin sabirlər üzərində qələbə qazanması onun şəhər əhalisi arasında nüfuzunun artmasına səbəb oldu. O, böyük qardaşı Ləşkərini də Gəncəyə çağırırdı. Nəticədə **971-ci ildə** Şəddadilər Gəncəni ələ keçirdi.

I Ləşkəri paytaxtı Gəncə olan Şəddadilər dövlətinin ilk hökmdarı oldu.

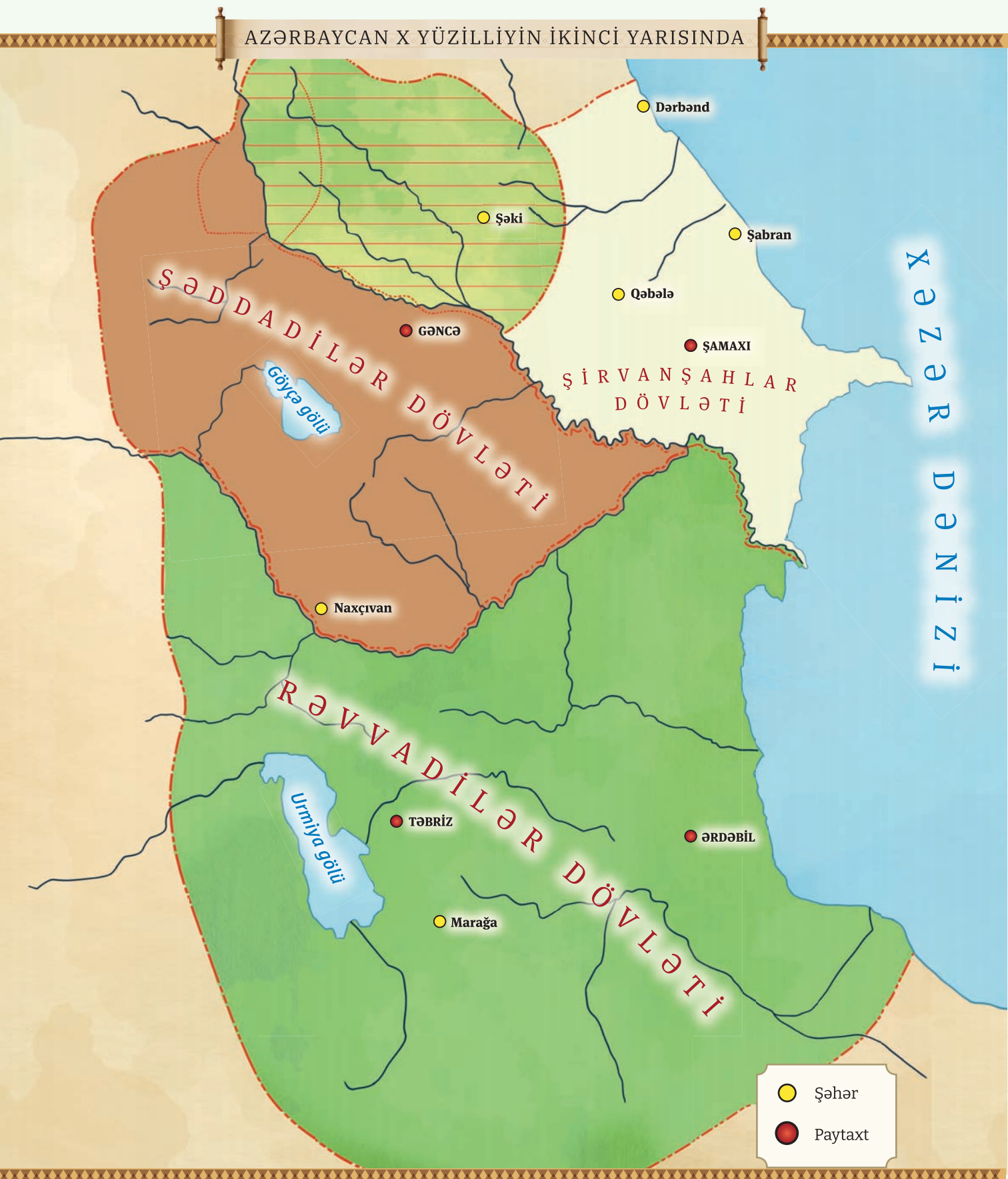

Şəddadilərin ilk nümayəndəsi Məhəmməd ibn Şəddad idi. Onun yüksəlişinin səbəbi Salar Mərzuban ibn Məhəmmədin 948-ci ildə Rey yaxınlığında tutulub təxminən dörd il əsirlikdə qalması idi. Azərbaycan dövlətində qarışıqlıq yarandı və oradakı müxtəlif feodal qrupları ölkənin müəyyən bir bölgəsini ələ keçirdi.

“Qafqaz tarixi araşdırmaları”

Mənbə əsasında *“Azərbaycan dövləti”* ifadəsini Azərbaycan dövlətçilik ənənələri baxımından dəyərləndirin.

AZƏRBAYCAN X YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA

Özünü yoxla!

I Xudafərin körpüsü

Xudafərin körpüsü-
nün inşa olunması
ölkənin sosial-
iqtisadi inkişafına
necə təsir göstərə
bilərdi?

Fəzl ibn Məhəmməd (985–1030) Kür və Araz çayları arasındakı bütün əraziləri özünə tabe etdi.

O, gürcü qoşunlarını darmadağın etməklə Tiflis müsəlman əmirliyinin təhlükəsizliyini qoruya bildi. 1027-ci ildə Fəzlin göstərişi ilə Araz çayı üzərində Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu birləşdirən məşhur **Xudafərin körpüsü** inşa olundu.

Şəddadilər qonşu Azərbaycan sülalələri ilə qohumluq və dostluq əlaqələri yaratmışdı.

XI yüzilliyin ortalarında hakimiyyətə gələn **Əbüləsvər Şavur** artıq Ön Asiyada həqiqi hərbi gücə çevrilən Səlcuqlarla müttəfiqlik əlaqələri yaratdı.

Onun hakimiyyəti illərində Gəncə ətrafında müdafiə istehkamlarının yaradılması ilə yanaşı, məşhur **Gəncə qala qapıları** düzəldildi. Qapının üzərindəki yazı onun 1063-cü ildə hazırlandığını göstərir.

Azərbaycanın cənubunda Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyəti (981–1065)

Rəvvadilərin əcdadları Azərbaycana köçürülmüş ərəb mənşəli nəslin nümayəndələri idi. Onlar əvvəllər Təbrizdə məskunlaşmışdılar. Sonralar bu nəslin nümayəndələri Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək ətrafdakı əraziləri də ələ keçirdilər.

T ərəb ailələrinin nə zaman və nə üçün Azərbaycana köçürüldüyünü xatırlayın.

X yüzilliyin ortalarında Rəvvadilər Salarilərin tabeliyində idi. 981-ci ildə bu nəsilədən olan **Əbülhica Rəvvadi** İbrahimə qarşı qiyam qaldıraraq Ərdəbili tutdu və onu taxtdan saldı. Beləliklə, Azərbaycanın cənubunda yeni sülalə hakimiyyətə gəldi. Əbülhica paytaxtı **Təbrizə** köçürdü. Beləliklə, Təbriz şəhəri ilk dəfə bir dövlətin paytaxtına çevrildi.

XI yüzilliyin 20-ci illərində **Rəvvadi Vəhsudanın** hakimiyyəti illərində 2 min oğuz ailəsi Azərbaycanın cənubunda yerləşdirildi. Bu addım regionda Azərbaycan türklərinin mövqeyini daha da gücləndirdi.

I Əbülhica Rəvvadi

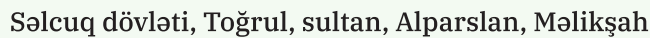
M

İbn əl-Əsir Vəhsudanı Azərbaycan hakimi kimi təsvir edir. ... Qətran Təbrizi Vəhsudanın şərəfinə qəsidələr yazaraq onu mədh etmişdir. Bu qəsidələrdə Vəhsudanın Azərbaycan hakimi olması, ... Azərbaycanın digər hökmdarları ilə onun münasibətləri və s. təsvir edilir. Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə Təbrizə gəlmiş Nasir Xosrov yazır ki, Azərbaycan padşahının adını xütbədə “Cəlalı əmir, dövlətin qılınıcı ...Vəhsudan ibn Məhəmməd əmir əl-möminin mövlası”, – deyə çəkirlər.

MƏMMƏDƏLİ ŞƏRİFLİ

IX əsrin ikinci yarısı–XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri

Azərbaycan Böyük Səlcuq imperiyası dövründə

Səlcuqluların yürüşü ərəfəsində Azərbaycanda siyasi dağıncılıq hökm sürürdü. Ölkənin cənubunda Rəvvadilər, şimalında Tiflis müsəlman əmirliyi, Şirvanşahlar və Şəddadi dövlətləri mövcud idi.

Səlcuqluların yürüşü ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyəti təhlil edin.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Oğuz xaqan dastanına görə, ilk dünya hökmranlığı Oğuz xaqan tərəfindən qurulmuşdur. Dastanda türk xalqı Oğuz xaqanın oğullarından törəyən Oğuz tayfaları və onun sərkərdələrinin nəsiləri olan qarluk, qıpçaq, kəngər, xələc və uyğurlar kimi hissələrə bölünür. Oğuz dünya hökmranlığını qurduqdan və qocaldıqdan sonra dövləti altı oğlu arasında bölüşdürdü, lakin birliyi qorumaq istədi. Oğuzun hər bir oğlunun dörd oğlu ilə qurulan iyirmi dörd tayfa Oğuz xalqını təşkil edir. Oğuz xaqanın üç oğlu Gün, Ay və Ulduzdan on iki nəvə (tayfa) sağ, Göy, Dağ və Dənizin on iki nəvəsi isə sol qanadı təşkil edir. Oğuz xaqan hakimiyyəti təmsil edən yayı sağ qanada, tabe olmağı təmsil edən oxu isə sol qanada verdi. Xaqan müharibə zamanı və mühüm məsələlərdə ox göndərdikdə bütün vassal yabquların və bəylərin iştirakı ilə ali məclis (qurultay) çağırılır və məsləhətləşmələr aparılırdı.

38

Sultan I Toğrulun rəhbərlik etdiyi Səlcuq orduları Azərbaycan ərazilərinə ilk dəfə XI yüzilliyin 40-cı illərində daxil olmuşdu. 1054-cü ildə səlcuqlular yenidən Azərbaycana yürüş etdi. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan onlardan asılılığa düşdü. Beləliklə, Azərbaycanın cənub torpaqları tamamilə Səlcuq imperiyasının nəzarətinə keçdi.

Həmin ildə Şəddadilər də daxili müstəqilliklərini qorumaqla səlcuqlara tabe oldu. Səlcuq sultanı ilə Şəddadi hökmdarı Bizans imperatoruna və onun təhriki ilə Azərbaycan ərazilərinə yürüşlər edən gürcü hakimlərinə qarşı ittifaq bağladılar. **Tiflis müsəlman əmirliyi** də bu ittifaqa qoşuldu. Bundan sonra Azərbaycan oğuzların Xorasandan sonra ən böyük sığınacağı və mərkəzinə çevrildi.

Azərbaycanda yaşayan oğuzlar soydaşları ilə birləşərək Anadolunun fəthində də mühüm rol oynadılar. Sultan Toğrulun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Böyük Səlcuq dövlətinin bir əyalətinə çevrilməmiş, yalnız asılı vəziyyətə düşmüşdü. Azərbaycanda vergi işlərini idarə etmək və sülalə hakimlərinə (*Şəddadi, Rəvvadi, Tiflis hakimi Cəfərilər*) nəzarət etmək üçün I Toğrul buraya əmirilər təyin etmişdi.

İqamətgahı Gəncədə olan əmir bu sülalələrin daxili işlərinə müdaxilə etməmiş, Anadolu istiqamətində fəthlərlə məşğul olmuşdur. Səlcuqlar və onların müttəfiqi olan Azərbaycan hakimləri Bizans-gürcü-erməni ittifaqına və qıpçaq türklərinə qarşı mübarizə aparırdılar. Qıpçaqlar mənşəcə türk olsalar da, müsəlman deyildilər. Gürcü çarları müxtəlif hədiyyələr və mükafatlar verməklə qıpçaqların hərbi gücündən oğuzlara qarşı istifadə edirdilər.

İkibaşlı Səlcuq qartalı

Səlcuqlar döyüşdə

- Şəhər
- Paytaxt
- |||| Sərhəd

MİSİR

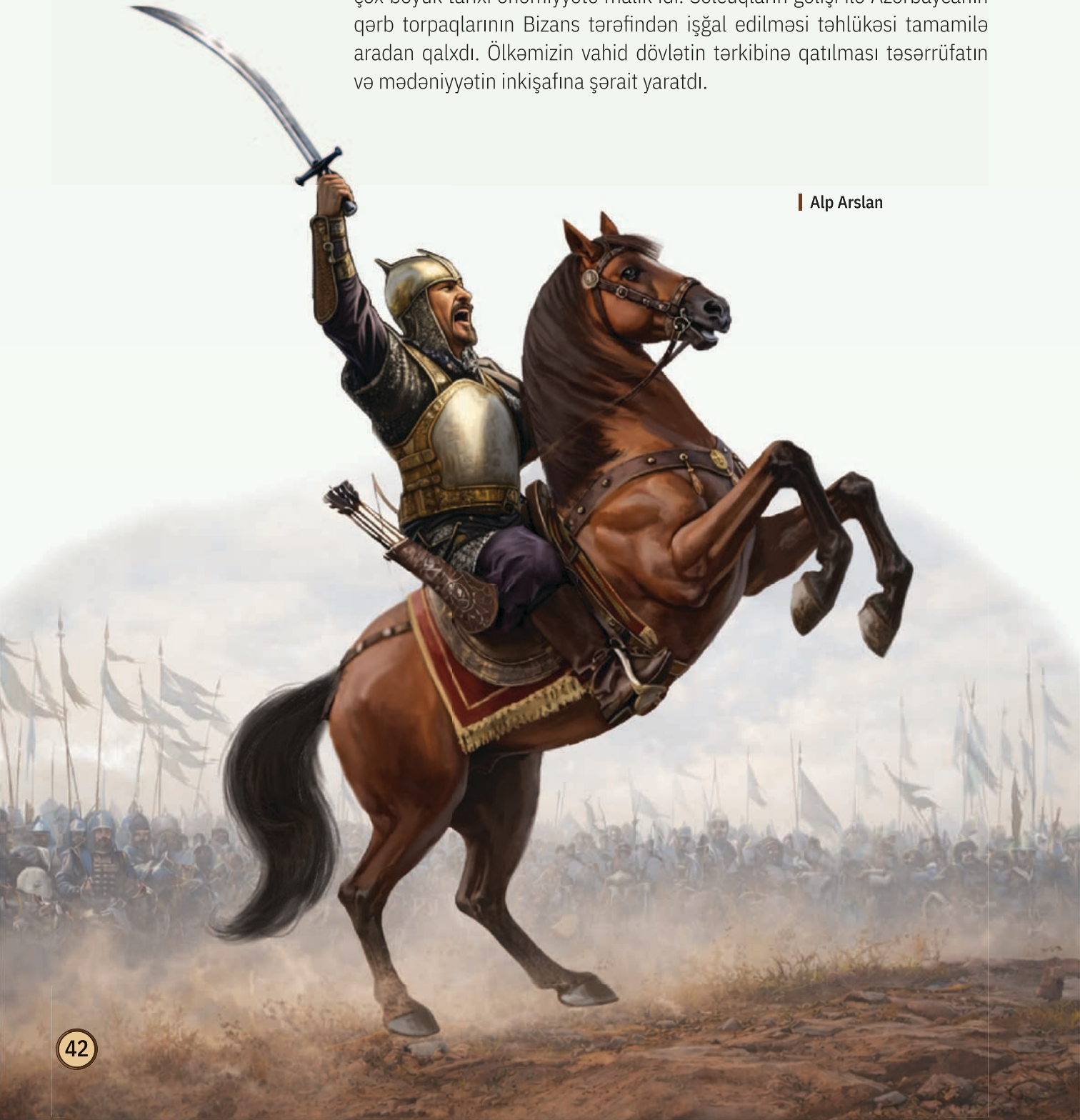

Azərbaycan Böyük Səlcuq dövləti üçün hansı əhəmiyyət daşıyırdı? Müləhizələrinizi faktlarla əsaslandırın.

Sultan Alp Arslanın (1063–1072) hakimiyyəti dövründə səlcuqluların Rəvvadilərlə münasibətləri pisləşdi. 1065-ci ildə səlcuqlar Rəvvadi dövlətinin varlığına son qoydular. 1066-cı ildə **Şirvanşahlar dövləti** də Səlcuq sultanının ali hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. Beləliklə, bütün Azərbaycan Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Azərbaycan Bizansa qarşı mübarizənin dayağına çevrildi.

Azərbaycanın XI yüzillikdə Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Səlcuqların gəlişi ilə Azərbaycanın qərb torpaqlarının Bizans tərəfindən işğal edilməsi təhlükəsi tamamilə aradan qalxdı. Ölkəmizin vahid dövlətin tərkibinə qatılması təsərrüfatın və mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı.

Alp Arslan

Sultan Məlikşahın (1072–1092) hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xüsusi əhəmiyyətinə görə gələcəkdə böyük sultan olacaq Səlcuq şahzadələrinin *“sancağ”ı və vəliəhd ölkəsi* elan edildi. Azərbaycanın coğrafi-strateji mövqeyi və iqtisadi əhəmiyyəti bunu zəruri etmişdi. Eyni zamanda oğuz türklərinin üstünlük təşkil etdiyi bu torpaqlarda səlcuqların dayağı daha güclü idi.

I Sultan Məlikşah

Böyük Səlcuq imperiyasının zəifləməsi

Sultan Məlikşahın ölümündən sonra başlayan ara müharibələri ilə Səlcuq dövlətinin tənəzzül dövrü başladı.

T Sxem əsasında danışın.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Böyük Səlcuq sultanlığı dövründə ayrı-ayrı ərazilər hərbi xidmət müqabilində iqta verilir. Böyük Səlcuq dövlətinin vəziri Nizam əl-Mülk bu haqda yazır: “Qoy iqtadarlar bilsin ki, onlara xalqdan xoş sifətlə qanun üzrə vergi toplamaqdan başqa heç bir şey tapşırılmamışdır. Onlar xalqın canını, əmlakını qorumalıdır. Qadınlar, uşaqlar və əhəlinin əmlakı təhlükədən qorunmalıdır”.

XI yüzilliyin sonunda başlanmış xaçlı yürüşləri də Ön Asiyanın, o cümlədən Azərbaycanın beynəlxalq və ictimai-siyasi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

T Nizam əl-Mülkün əmrlərini insan hüquqları baxımından dəyərləndirin.

Şəkli təsvir edin və əsasında
kiçik hekayə tərtib edin.

Qıpçaq döyüşçüləri

Qıpçaqlarla oğuzlar arasındakı düşmənçilik isə hələ Mərkəzi Asiyada başlamışdı. Oğuzlar İslam dinini daha tez qəbul etmişdilər. Qıpçaqlar isə, əsasən, tanrıçılığı və köhnə inanclarını qoruyub saxlamışdılar. Hər iki tayfa yarımköçmə həyat tərzini sürdüüyü üçün əlverişli otlaq sahələri və su mənbələri uğrunda daimi münaqişədə olmuşdur. Onların Qafqaza gəlişi ilə köhnə düşmənçilik daha da alovlandı. Buna baxmayaraq, İslamı qəbul edib Səlcuq dövlətinin ərazilərində yaşayan qıpçaqlar da var idi.

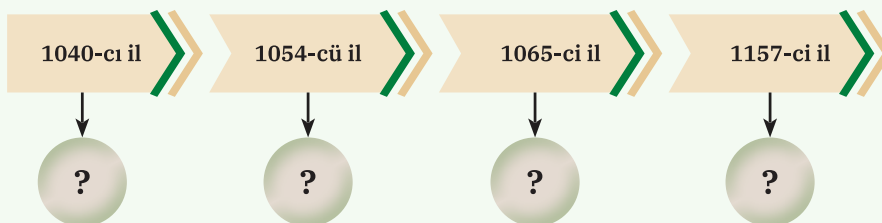
Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, əyalət hakimlərinin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılma meyilləri və xaçlı yürüşləri nəticəsində Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsi prosesi gücləndi. 1157-ci ildə **Sultan Səncərin** ölümü ilə dövlət süqut etdi.

Səlcuqlu və qıpçaq türklərini müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənəldirin.

Mətnə əsasən zaman oxunu tamamlayın.

Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti

İraq Səlcuq sultanlığı, Şəmsəddin Eldəniz, Atabəy, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Gəncə zəlzələri

* **Atabəy** türk dövlətlərində hökmdarın oğlunun tərbiyəçisidir.

İraq Səlcuq sultanlığı və Eldənizlər

XII yüzilliyin I yarısında Azərbaycan torpaqları **İraq Səlcuq sultanlığının** tərkibində idi. Bu dövlətin nüfuzlu əmirlərindən biri Şəmsəddin Eldəniz olmuşdur.

Şəmsəddin Eldəniz cəsur döyüşçü və yüksək idarəetmə keyfiyyətlərinə malik şəxsiyyət idi. O, şəraitə düzgün qiymətləndirmək bacarığı ilə də fərqlənirdi. Bu amillər onun yüksəlişinə kömək etdi. İraq Səlcuq sultanı Şəmsəddin Eldənizi öz oğlu Arslanşahın atabəyi* təyin etmişdi.

Sizcə, nə üçün İraq Səlcuq sultanı məhz Eldənizi öz oğlunun atabəyi təyin etdi?

1136-cı ildə İraq Səlcuqlu sultanı bütün Arranı iqta olaraq Şəmsəddin Eldənizə bağışlamışdı. Bu tarix Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyətə başlaması kimi qəbul olunur. İdarə etdikləri dövlətin mərkəzi ilə bağlı olaraq onlar **Azərbaycan Atabəyləri** də adlanır. **Naxçıvan, Həmədan** və **Təbriz** şəhərləri müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan atabəylərinin paytaxtı olmuşdur.

Atabəylərin sarayı (*dərgah, bargah*) səlcuqlularda olduğu kimi, ilkin köçəri həyat tərzinə uyğun surətdə təşkil olunmuşdu. Xəzinə ilə hərbi nəqliyyat həmişə onların yanında olurdu. Həm Səlcuq sultanlarının, həm də Azərbaycan atabəylərinin tez-tez öz paytaxtlarını dəyişdirmələrini (İsfahan, Həmədan, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Marağa) bununla izah etmək olar.

ZİYA BÜNYADOV

“Azərbaycan Atabəylər dövləti”

I Şəmsəddin Eldəniz

Sizcə, Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtının dəyişməsinin daha hansı səbəbi ola bilərdi?

Eldəniz Arrandan əlavə, Azərbaycanın cənub hissəsini və Naxçıvanı da müstəqil idarə etməyə başladı. Öz adına pul kəsdirdi. Şəmsəddin Eldəniz (1136–1175) İraq Səlcuq sultanlığının idarə edilməsində yaxından iştirak edirdi. Sultanlığın əsas hərbi qüvvəsi olan seçmə ordu da onun ixtiyarında idi.

Şəmsəddin Eldəniz 1160-cı ildə Həmədana yürüş edərək boş qalmış İraq Səlcuq sultanlığının taxtına oğulluğu Arslanşahı çıxardı. Özü isə “Böyük Atabəy” titulu qəbul etdi. O, böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı sultanın hacibi (*saray əmirlərinin başçısı*), kiçik oğlu Qızıl Arslanı isə sultanın ordusunun baş komandanı təyin etdi. Bununla da İraq Səlcuq sultanlığı faktiki olaraq Eldənizlərin nəzarətinə keçdi.

“İraq və Azərbaycan məmurları Atabəy Şəmsəddin Eldənizin vaxtında əmin-amanlıqla sultanın əmrlərini yerinə yetirirdi. Əsil hökmdar Atabəy Eldənizin özü idi. Əmrləri o verirdi, iqta torpaqlarını o paylayırdı, dövlət xəzinəsinə nəzarəti də o edirdi. Sultan Arslanşah ibn Toğrulun ancaq adı var idi”.

SƏDRƏDDİN ƏL-HÜSEYİNİ

Mənbə müəllifinin mülahizələri dərslikdə verilən hansı məlumatı təsdiq edir?

Şəmsəddin Eldəniz Şirvanşahlar dövlətini də tabe etdi. Beləliklə, o bütün Azərbaycan torpaqlarına nəzarəti ələ keçirdi. Şəmsəddin Eldəniz Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər uzanan geniş bir ərazini öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. **Arran, Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Əcəm İraqı və Ərəb İraqı Eldənizin idarə etdiyi dövlətin tərkibinə daxil idi.** Bundan başqa, Şirvanşahlar dövləti, Kirman, Fars və Mosul Atabəyləri, Gürcüstan hakimləri də Eldənizdən asılı idi.

Şəmsəddin Eldənizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan ərazilərini gürcülərin hücumundan qorumaq idi. Gürcü hökmdarları ilə uğurlu mübarizə Atabəy Eldənizi müsəlman dünyasında etibarlı və nüfuzlu hakim kimi tanıtmışdı. Bu xüsusiyyətinə görə onu **“İslam dünyasının müdafiəçisi”** adlandırmışlar.

Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsindən yararlanan gürcü çarı qıpçaq türklərinin köməyi ilə Azərbaycanın qərb torpaqlarına aramsız quldur basqınları edirdi. Gürcü çarının qoşunları 1139-cu ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ zamanı əhalisinin çoxunu itirmiş Gəncə şəhərinə hücum edərək burada qırğınlar törətdi. Məşhur Gəncə qala qapıları qənimət kimi Gürcüstana aparıldı.

Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyət dövrünü təhlil edin. Sizcə, onun fəaliyyəti ölkənin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə necə təsir göstərə bilərdi?

Gürcü hökmdarının bu fəaliyyətini necə dəyərləndirirsiniz?

A full-page illustration of a man in a blue and yellow tunic and a turban, riding a brown horse. The horse is decorated with red and yellow tassels. The background shows a desert landscape with a city wall and a minaret.

A portrait of a Mongol ruler, likely Kublai Khan, seated on a red cushion. He wears a blue robe with gold embroidery and a golden crown. The background is a light blue and white patterned surface.

49

Atabey Məhəmməd Cahan Pəhləvanın idarəetmə bacarığı və sərt tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndi. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmadı. Gürcü çarı onunla sülh bağlayıb, tələblərini qəbul etdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan Azərbaycan dövlətinin ərazisini Şərqi Anadolu hesabına xeyli genişləndirdi. **Xarəzmşahlar dövləti** ilə dostluq münasibəti yaranması nəticəsində şərq sərhədlərində də sabitlik təmin edildi.

Cahan Pəhləvanın xarici siyasətində ən çətin məsələlərdən biri də dövlətin qərb sərhədlərində asayışın təmin edilməsi idi. Onun dövründə Misir və Suriyanı idarə edən **Səlahəddin Əyyubi** ilə münasibətlər gərginləşdi. Bunun səbəbi Mosul və Hilat uğrunda mübarizə idi. Lakin hər iki dövlət arasında münasibətlər diplomatik yolla nizama salındı.

Məhəmməd Cahan Pəhləvan İraq Səlcuq sultanlığını öz hökmü altında saxlamaqla Abbasi xəlifəsinin dövlət işlərinə qarışmasının qarşısını aldı.

M

Məhəmməd Cahan Pəhləvan xəlifəyə məktubunda bildirirdi: “Əgər xəlifə imamdırsa, onun daimi məşğuliyyəti namaz qılmaqdan ibarət olmalıdır, çünki namaz dinin dirəyi və işlərin ən gözəlidir. Bu sahədə xalqa örnək olmaq və öndə getmək xəlifə üçün yetərlidir. Bu, həqiqi padşahlıqdır. Xəlifənin müvəqqəti padşahlığın işinə qarışmasının (yəni dövlət işlərinə – red.) heç bir əhəmiyyəti yoxdur, bunu sultana tapşırmaq lazımdır”.

ZİYA BÜNYADOV

“Atabəylər dövləti”

Məhəmməd Cahan Pəhləvanın mənbədə bəhs olunan bu siyasətini necə dəyərləndirirsiniz?

Dövlətin tənəzzülü və süqutu

Qızıl Arslandan sonra hakimiyyətə böyük qardaşı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlunun gəlməsini qədim türk idarəçilik ənənəsi ilə əlaqələndirin.

1186-cı ildə Məhəmməd Cahan Pəhləvan vəfat etdi. Onun ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu mübarizədə **Qızıl Arslan** qalib gəldi.

Qızıl Arslan 1190-cı ildə Sultan III Toğrulu Həmədan yaxınlığında baş verən həlledici döyüşdə məğlub etdi. Qızıl Arslan İraq Səlcuq sultanlığını və Azərbaycanı idarə etməyə başladı. O, Eldənizlər sülaləsindən **sultan** titulunu qəbul edən ilk hökmdar oldu. Ancaq 1191-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

1191-ci ildə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu **Əbu Bəkr (1191–1210)** Azərbaycan taxtına çıxdı. Onun dövründə dövlətin tənəzzülü başlandı.

I Atabəy Qızıl Arslanın şair Nizami Gəncəvini qəbul etməsi

Əbu Bəkr yalnız Azərbaycan və Arranın idarəsi ilə kifayətlənməli oldu. Əbu Bəkrin dövründə Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyət və dövlətin hərbi gücü zəiflədi. Bundan istifadə edən gürcülər Azərbaycan ərazisinə basqınlar təşkil etməyə başladılar. Bu basqınların birində gürcü qoşunu Dəbildə elə bir qətləmə törətmişdi ki, *“bunu eşidən insanın tükləri biz-biz dururdu”*. XIII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycana gürcü qoşunlarının hücumları davam etməkdə idi. Tarixçi İbn əl-Əsirin yazdığına görə, *“gürcülər ölkəmizdə böyük qətləmə, soyğun və qarətlər törədirdilər”*.

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, üstəlik xarici basqınlar dövlətdə özbaşınalığa və tənəzzülə gətirib çıxardı.

1210-cu ildə Əbu Bəkr vəfat etdi və hakimiyyətə qardaşı **Özbək (1210–1225)** gəldi. Onun vaxtında Eldənizlər dövləti monqolların Azərbaycana birinci yürüşünə məruz qaldı. Nəticədə dövlət daha da zəiflədi. **1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin bu dövlətin varlığına son qoydu.**

M

“O (Özbək-red.) heç bir xeyirli işlə maraqlanmaz və öz mənliliyini sevməzdi. Onun ölkəsi zəbt edilir, əsgərləri özbaşınalıq edib xalqın malına əl uzadır, nəticədə rəiyyət əldən düşürdü... Özbək bir təhlükə eşidəndə qorxudan əl-ayağı titrəyirdi. Azərbaycan və Arran tamamilə onun ixtiyarında idi. O isə ona qarşı gələn düşməndən ölkəsini müdafiə etməkdə Allahın yaratdığı adamların ən acizi və bacarıqsızı idi.

“Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar”

S

Mənbə əsasında müzakirə edin. Özbəyin idarəçiliyinin hansı siyasi və iqtisadi nəticələri ola bilərdi?

Şirvanşahlar dövləti XII yüzillikdə

III Mənuçöhr, IV David, Didqori döyüşü, I Axsitan, Şamaxı zəlzələsi, paytaxtın köçürülməsi

III Mənuçöhrün hakimiyyəti dövrü

III Mənuçöhrün (1120–1160) hakimiyyətinin ilk dövründə Şirvanşahlar dövləti İraq Səlcuq sultanlığından asılı idi. Gürcü hökmdarı IV David nikah diplomatiyasından istifadə edərək səlcuqlulara qarşı mübarizədə Şirvanşahlarla müttəfiq olmağa çalışırdı. Digər tərəfdən IV David qıpçaq məliki Atrak xanla da qohumluq əlaqələri quraraq 40.000 qıpçaq ailəsini Gürcüstana köçürdü. Bu ona səlcuqlularla, həmçinin öz qonşuları ilə müharibə aparmaq üçün güclü ordu yaratmağa imkan verdi.

1121-ci ildə **Didqori** yaxınlığında İraq Səlcuq dövlətinin qüvvələri ilə gürcü qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə əsas hissəsi qıpçaq türklərindən təşkil olunmuş gürcü qoşunları qələbə qazandı. Nəticədə müdafiəsiz qalan Tiflis 1122-ci ildə IV David tərəfindən işğal edildi. Beləliklə, Tiflis müsəlman əmirliyinin varlığına son qoyuldu. Bundan sonra Şirvanşah III Mənuçöhr İraq Səlcuq sultanlığının asılılığından çıxdı, hər il verməli olduğu xəracı ödəməkdən imtina etdi.

Qoşa qala qapılarının
üzərindəki nişanlar.
Bakı, İçərişəhər

III Mənuçöhrün bu addımı 1123-cü ildə İraq Səlcuq sultanının Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu. Lakin bu yürüş uğurla nəticələnmədi. Sultan Şirvanı tərk etdi. Bundan istifadə edən IV David 1123–1224-cü illərdə Şirvana yürüş etdi. Şamaxı şəhəri, Gülüstan və Buğurd qalaları gürcü qoşunları tərəfindən tutuldu. Lakin 1125-ci ildə Davidin ölümündən sonra işğalçılar Şirvanı tərk etdi. III Mənuçöhr Şirvanda hakimiyyətini bərpa etdi.

Bundan sonra Şirvanşahlar dövlətinin güclənmə və sabitlik dövrü başladı. Mənuçöhr dövləti xeyli gücləndirdi və ölkədə geniş quruculuq işləri apardı. O, şəhərləri möhkəmləndirir, yeni qalalar tikdirir, elm xadimlərini, həkim və şairləri himayə edirdi.

1160-cı ildə Mənuçöhrün ölümü ölkədə siyasi böhrana və hakimiyyət uğrunda mübarizəyə səbəb oldu.

Şirvanşah I Axsitanın daxili və xarici siyasəti

Mənuçöhrün ölümündən sonra onun dul qalmış qadını Tamar kiçik oğlunu Şirvan taxtına çıxarmağa cəhd etdi. Tamarın əsas məqsədi Şirvanı Gürcüstana birləşdirmək idi. Lakin Atabəy Eldənin hərbi köməyi ilə Mənuçöhrün böyük oğlu **Axsitan (1160–1196)** hakimiyyətə gəldi. Hakimiyyətinin ilk dövründə I Axsitan öz siyasətində onun hakimiyyətə gəlməsinə kömək göstərmiş Eldənlərə arxalanırdı. Atabəylər dövlətinin zəifləməsi I Axsitanın müstəqil siyasət yeritməsinə səbəb oldu. Şirvanşahlar dövləti gücləndi.

I Axsitanın hökmranlıq illərində Şirvanşahlar dövləti yenidən yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. İqtisadi həyat canlandı. Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Bu dövrdə gürcü hökmdarları da Cənubi Qafqazın güclü dövləti olan Şirvanşahlarla müttəfiq olmaqda maraqlı idi.

I Axsitan

1192-ci ildə zəlzələ nəticəsində Şamaxı dağlarından sonra Şirvanşah öz paytaxtını Xəzər dənizində rahat liman, yaxşı möhkəmləndirilmiş qalalarla birlikdə əhatə olunmuş Bakıya köçürmüşdü.

Naxçıvanın apardığı daxili və xarici siyasət nəticəsində Şirvanşahlar dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdı.

- Şəhər
- Paytaxt
- Qalalar

I Axsitan Gürcüstanla müttəfiqlik münasibətləri saxlayırdı. O, hökmdar III Georgiyə qarşı baş verən qiyamı yatırmağa kömək göndərmişdi. Gürcü çarı bu köməyin sayəsində öz taxt-tacını qoruya bilmişdi.

1175-ci ildə slavyanlar Xəzər dənizi vasitəsilə Şirvana yürüş etdilər. Lakin Şirvanşahın qoşunu onları məğlub etdi.

I Axsitan Şirvanşahlar dövlətinin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. III Mənuçöhr, I Axsitan və onların varisləri dövründə Şirvanda, Şamaxıda, Bakıda və Abşeronda dövrümüzədək gəlib çatmış bir sıra qala, qəsər və istehkamlar tikilmişdir.

1192-ci ildə Şamaxıda dəhşətli zəlzələ baş verdi. I Axsitan paytaxtı **Bakıya** köçürməyə məcbur oldu. Bu dövrdə Bakı liman şəhəri və yaxşı möhkəmləndirilmiş qala idi.

I Axsitanın apardığı daxili və xarici siyasət nəticəsində Şirvanşahlar dövləti siyasi-iqtisadi və hərbi cəhətdən gücləndi. Mədəniyyətin inkişafına əlverişli şərait yarandı.

Şirvanşah I Axsitan
Bakı limanında.
Rəssam Oqtay Sadıqzadə

XII–XIII yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan tarixinə aid mühüm hadisələr əsasında zaman oxu tərtib edin.

Şirvanşah hökmdarlarının hakimiyyət dövrünü müqayisə edin.

III Mənuçöhr		I Axsitan
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

56

Torpaq mülkiyyəti	Xüsusiyyəti
Divan	- dövlətin ixtiyarında olan torpaqlar idi. - Bu torpaq sahələrinin gəliri birbaşa dövlət xəzinəsinə daxil olurdu.
Xass	hökmdar və onun ailə üzvlərinə məxsus olan torpaqlar idi.
İqta	- dövlətə xidmətə, əsasən də, hərbi qulluğa görə divan torpaqlarından verilir. - əsasən, irsi mülkiyyət hesab olunmurdu. - X–XI yüzillik Azərbaycan feodal dövlətlərində çox geniş yayılmışdı. Bu dövlətlərdə qoşun əsas etibarilə muzzla saxlanılırdı. - əsasən, səlcuqların hakimiyyəti dövründə daha çox genişlənməyə başlamışdı.
Mülk	irsi olaraq nəşildən-nəslə keçir və alınır, satılır, başqasına bağışlana bilirdi.
Vəqf	- ruhani və xeyriyyə təşkilatlarına, məscidlərə məxsus olan torpaqlar idi. - Vəqf torpaqlarını becərən kəndlilər bütün vergiləri vəqf sahibinə və ya vəqf idarəsinə verməli idi. - Dövlət tərəfindən vəqf və böyük ruhanilərin torpaqları ya bütünlüklə, ya da qismən vergidən azad edilirdi.
İcma	- dövlətin mülkiyyətində idi. - Kəndlilər bu torpaq sahələrindən icma halında istifadə edir, əvəzində dövlətə xərac vergisi ödəyirdilər.

Kənd təsərrüfatı

Yarımköçmə maldarlığın xüsusiyyətlərini xatırlayın.

Təbii-coğrafi amillərin təsərrüfatın inkişafına təsirlərini izah edin.

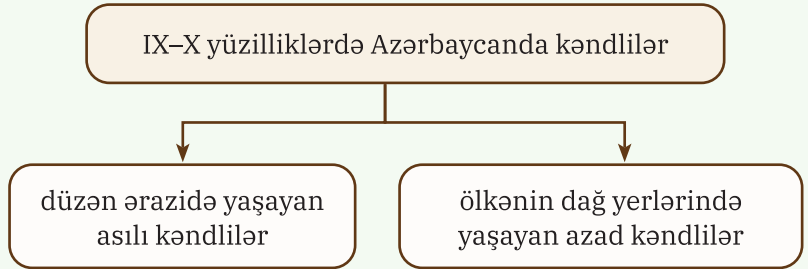
Ərəb səyyahı İbn Hövqəl (Havqəl – *red.*) Azərbaycan hüdudlarını təsvir edərkən onun şimal sərhədlərini Qafqaz dağları, qərb sərhədlərini isə Van gölünün hüdudları ilə əlaqələndirir. Arran və Şirvan ərazilərinin məhz Azərbaycanın tərkibində olduğunu qeyd edir.

I Təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər

Qədim dövrlərdə olduğu kimi, IX–X yüzilliklərdə də Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti kəndlərdə yaşayı, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Yarımköçmə maldarlıq əsas təsərrüfat sahələrindən biri idi.

Əkinçilik və maldarlıq Azərbaycanda əhalinin ən qədim məşğuliyyəti olmuşdur. İqlim şəraitinin münasibliyi Azərbaycan ərazisinin əkinçilik üçün çox əlverişli olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri idi. Azərbaycan ərazisində qədim və orta əsrlərdə bir sıra süni suvarma kanalları, arxlar çəkilmişdi. Bir tərəfdən çayların çox olması, digər tərəfdən süni suvarma şəbəkəsinin genişlənməsi bağçılıq və bostan əkinlərinin hərtərəfli inkişaf etməsinə səbəb olmuşdu.

Orta əsrlərdə kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri bostan və tərəvəz əkini idi. IX–XI yüzilliklərdə Azərbaycanda pambıq istehsalı çox böyük miqdarda olmasa da, ölkənin sənətkarlıq tələbatını ödəyəcək həcmdə əkilirdi.

İllüstrasiya əsasında kəndlilərin həyat tərzini izah edin.

Şəhər həyatı

IX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin bərpası ilə şəhərlərin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Müxtəlif sənət sahələrinin və ticarətin inkişafı şəhərlərin əhalisinin artmasına, onların böyüməsinə səbəb oldu.

X yüzillikdə baş vermiş siyasi hadisələrə – feodal ara müharibələri və yadellilərin yürüşlərinə baxmayaraq, şəhərlərin yüksəlişi daha da sürətləndi. Bu dövrdə Azərbaycanın böyük şəhərlərində 10 minlərlə əhali yaşadığı halda, Qərb ölkələrində əhalisi çox olan şəhərlərin sayı az idi. Böyük və əhalisi çox olan Azərbaycan şəhərlərindən **Bərdə, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Ərdəbil, Marağa və Təbrizi** göstərmək olar. Azərbaycan şəhərləri düşməndən müdafiə olunmaq, hücumlardan qorunmaq üçün hasar və xəndəklərlə əhatə olunurdu.

Tarixi mənbələrdə bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda Ərdəbil, Marağa və Təbrizin, şimalında isə Bərdə, Dərbənd və Tiflisin ən böyük şəhərlər olduğu qeyd edilir. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri **Bərdə** idi. IX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin bərpasından sonra Bərdə siyasi mövqeyini itirsə də, iqtisadi əhəmiyyətini saxlayırdı. Slavyanların 944-cü ildə dağıdıcı yürüşü Bərdənin iqtisadi mövqeyinə mənfi təsir göstərdi. Şəhər əvvəlki şöhrətini itirdi.

Ərəb mənbələrində **Dərbənd** Arranın Bərdədən sonra ikinci, **Tiflis** isə üçüncü böyük şəhərləri kimi göstərilir. “**Qapılar qapısı**” adlandırılan Dərbənd Xəzər dənizində ən böyük liman idi. Müsəlman əmirliyinin mərkəzi olan Tiflis siyasi və ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ərəb tarixçisi Tiflisin sərhəd şəhəri olduğunu qeyd edir.

Beyləqan şəhərinin qala qapıları

Sizcə, qala qapısının girəcəyində nə üçün asma körpü quraşdırılmışdı?

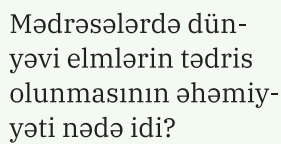
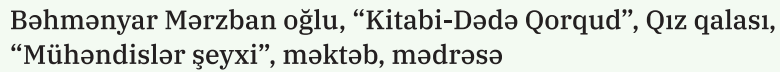

IX–X yüzilliklərdə Azərbaycanda şəhərlərin inkişafının siyasi və iqtisadi səbəblərini cədvəl şəklində hazırlayın və təhlil edin.

Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin bərpasından sonra Bərdənin siyasi mövqeyini itirməsinin səbəbi nə idi?

Mədəniyyət

IX–X yüzilliklərdə Azərbaycanda baş vermiş siyasi dirçəliş iqtisadi tərəqqiyə səbəb oldu. Müstəqil dövlətlərin yaranması şəhər həyatını canlandırdı və təsərrüfat inkişaf etdi. İqtisadi inkişaf mədəniyyətin də yüksəlişinə müsbət təsir göstərdi. Bu dövrdə təhsil, elm və mədəniyyətin digər sahələrində böyük uğurlar əldə edən Azərbaycan müsəlman intibahına qiymətli töhfələr vermişdir.

Bu dövrdə məktəb və mədrəsələr yenə də əsas təhsil müəssisələri olaraq qalırdı. Məktəblər ibtidai, mədrəsələr isə orta və ali təhsil verirdi. Mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı, təbabət, fəlsəfə, məntiq, hüquq, riyaziyyat kimi dünyəvi elmlər öyrədilir, ərəb dilinin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Təhsilini davam etdirmək istəyən gənclər müsəlman şərqinin mühüm mədəniyyət ocaqlarına üz tuturdular. Artıq bu dövrdə Azərbaycan şəhərləri elm-mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın da daxil olduğu müsəlman şərqində elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Elmin inkişafı İslam dinini qəbul etmiş xalqların birgə fəaliyyətinin nəticəsi idi. Həmin xalqların mədəniyyəti birbirinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərərək tərəqqi edirdi.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan müsəlman intibahının ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Alimlərimiz bir çox elm sahələrinin inkişafında dünya elminin ön sıralarında gedirdilər. İbn Sinanın tələbəsi olmuş böyük Azərbaycan filosofu **Bəhmənyar Mərzban oğlunun** əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdı. Fəlsəfi fikrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Bəhmənyarın əsərləri bir neçə xarici dilə tərcümə olunmuşdu.

Görkəmli alim **Xətib Təbrizi** fəlsəfə, məntiq, dilçilik və ədəbiyyatşünaslığa dair əsərlər yazmışdır. O, Bağdaddakı ən böyük Nizamiyyə mədrəsəsində 40 ildən çox dərs demişdir.

Rəvvadi sülaləsindən olan **Əbülhica Rəvvadi** tərəfindən yazılmış “Azərbaycan tarixi” əsəri dövrümüzə gəlib çatmamışdır.

Fazil Fəridəddin Şirvani 30 ildən artıq bir müddətdə astronomiya elmi ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir.

| Bəhmənyar Mərzban oğlu

| Xətib Təbrizi

| Alimlər

Elm xadimlərinin fəaliyyətini əks etdirən cədvəl tərtib edin.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Başqa hansı dastanlarımızla tanışsınız? “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının onlardan fərqi nədədir?

Bu dastan Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olmaqla yanaşı, tariximizin ana qaynaqlarından biridir. Dastanın boylarını el sənətkarları – ozanlar oba-oba, oymaq-oymaq gəzib yayırdılar. Bu boylar onun yayıldığı ərazidə türk dilində danışan böyük bir xalqın yaşadığını sübut edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Dəmirqapı Dərbənddən Diyarbəkirə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona qədər geniş ərazidə yayılmışdı. “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir tarixi mənbə kimi orta əsrlərə aid xalq qəhrəmanlıq dastanları içərisində özünəməxsus yeri vardır.

Dastanı Bayat boyundan Dədə Qorqud adlı el ağsaqqalı söyləyir. Azərbaycanda olmuş bəzi səyyahlar Dədə Qorqudun Dərbənddə dəfn olduğunu yazmışlar.

Dastanda öz düşmənlərini “qara donlu kafirlər” adlandıran oğuz türklərinin Bizans və ondan asılı olan erməni və gürcü feodallarına qarşı mübarizəsi geniş yer tutur. Düşmənlər Azərbaycanın Qərb torpaqlarını işğal etməyə çalışırdılar.

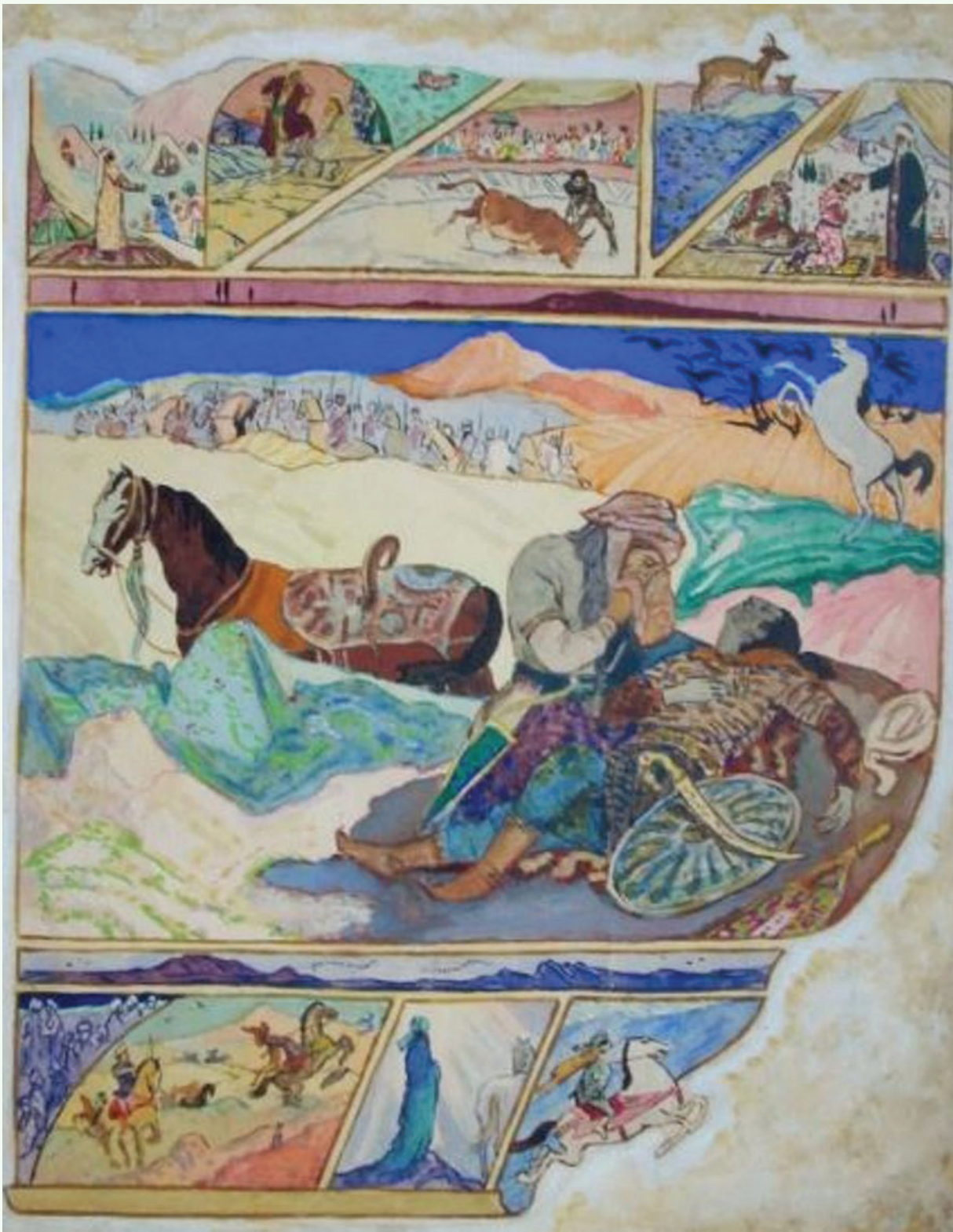
BUNU BİLMƏK MARACLIDIR

“Kitabi-Dədə Qorqud” bir müqəddimə və on iki boydan ibarət dastandır. Dastanın dövrümüzədək iki nüsxəsi gəlib çatmışdır. Bir əlyazma nüsxəsi Almaniya Drezden kitabxanasında saxlanılır. Bu nüsxə haqqında ilk məlumat XIX yüzilliyin əvvəllərində verilmişdir.

Bir müddət sonra Vatikanda bu əsərin ikinci bir nüsxəsi tapılmışdır. İtalyan alimi Rossi tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmiş bu nüsxədə 12 boydan ibarət olan dastanın 6 boyu verilmişdir.

Drezden əlyazmasının XVI əsrə aid “Dədə Qorqud oğlu Boğaç” adlı birinci fəslinin ilk səhifəsi

“Dədə Qorqud” illüstrasiyalari.
Rəssam Mikayıl Abdullayev

illüstrasiyalarda
nələr təsvir olunmuş-
dur?

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi.
Bakı şəhəri

“Oğuz türklərinin el adətləri” adlı təqdimat hazırlayın.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından məlum olur ki, oğuzlarda vətən sevgisi yüksək olmuşdur. Onlar dar gündə aralarındakı incikliyi unudub ümumi düşməinə qarşı birgə vuruşmuşlar. Torpaq oğuzlar üçün müqəddəs sayılırdı. Boş qalmış yurd yeri, sahibsiz qalmış vətən torpağı onlar üçün ən dəhşətli mənzərə idi.

Oğuzlar Dərbənd səddindəki qapılardan birini **Bayat qapısı** adlandırırdılar. Oğuz dövlətində ciddi hərbi intizam hökm sürürdü. Mühüm məsələlərə xanlar xanı Bayandır xanın çağırdığı hərbi məclislərdə baxılırdı.

Oğuzlar oturaq həyat tərzini sürür, taxıl əkir, bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olur, su dəyirmanlarından istifadə edirdilər. Mədarlıqla da məşğul olan oğuzların at, dəvə və qoyun sürüləri vardı. Onlarda bir çox sənət sahələri inkişaf etmişdi. Qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələr saxlayan oğuzlar ticarətdə qızıl pul – altun axça işlədirdilər.

Oğuzlarda ana müqəddəs sayılır, ana haqqı Tanrı haqqına bərabər tutulurdu. Oğuz qadınları at çapmaqda, ox atmaqda, düşmənlə cəng etməkdə kişilərdən geri qalmırdılar.

Azərbaycan türkləri İslam dinini ilk qəbul etmiş türk xalqlarından biridir. Xalqımız İslamı qəbul etməzdən əvvəl də tək Tanrıya sitayiş edirdi. Azərbaycan türkləri İslam dinini daha erkən qəbul etməklə yanaşı, bu dinin yayılmasında da mühüm rol oynamışdılar. İslamın qəbulu müxtəlif türk tayfalarının qaynayıb-qarışaraq vahid xalq halında formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Dastandan məlum olur ki, qonaqsevərlik oğuzların başlıca el adətlərindən biri olmuşdur. Dədə Qorqud: **“Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa, yaxşıdır”,** – deyirdi. Oğuzlar düşmən üzərində hər qələbədən sonra böyük el şənlikləri təşkil edirdilər. Yağılardan həmişə namərdlik görmüş oğuzların çox sevilən el məsəli **“Qarı düşmən dost olmaz”**dir.

Tariximizin öyrənilməsində mühüm mənbə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi 2000-ci ildə təntənə ilə qeyd edilmiş, 2013-cü ildə isə Bakıda “Dədə Qorqud” parkı açılmışdır. Parkın mərkəzində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ucalır.

Ədəbiyyat

Azərbaycanda İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk görkəmli nümayəndəsi **Qətran Təbrizidir**. Onun qəsidələrində tariximizi öyrənmək üçün çox qiymətli məlumatlar vardır.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk poemanı Şamaxıda dünyaya gəlmiş böyük sənətkar **Əfzəläddin Xaqani Şirvani** yazmışdır. O, qəsidə janrını yüksək zirvəyə qaldırmışdı.

Məhsəti Gəncəvi gözəl rübailər müəllifi kimi yadda qalmışdır. O, mükəmməl təhsil almış, Şərq ədəbiyyatı və musiqisini öyrənmiş, şahmat oynamağı bacarmışdır.

Sizcə, XI–XII yüzilliklərdə ədəbiyyatımızın inkişafına hansı amillər təsir göstərmişdir?

| Məhsəti Gəncəvi. Rəssam Altay Hacıyev

| Xaqani Şirvaninin portreti. Rəssam N.Babayev

| Qətran Təbrizi. Rəssam Elmira Şahmurova

Şəkil əsasında
mətn tərtib edin.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Nizami Gəncəvi ədalətli dövlət, ədalətli şah, ədalətli cəmiyyət ideyasını həmişə ön planda saxlamış, əsərlərinin əksəriyyətində ona toxunmuşdur. Bu ədalətin başında da həmişə türkləri görmüşdür. Bunu "Sirlər xəzinəsi"ndə aydın görürük. Haqsızlıqla, ədalətsizliklə, zülmə üzləşmiş bir qərinin dili ilə şair səlcuqlu Sultan Səncəri qınayır:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan.

Azərbaycan İntibah dövrü ədəbiyyatının zirvəsini **Nizami Gəncəvinin** yaradıcılığı tutur. Mənbələr Nizaminin tərtib etdiyi “Divan”ının 20000 beytə yaxın olduğunu göstərsə də, onun az hissəsi bizə çatmışdır.

Şairin təkcə qəzəlləri deyil, **“Xəmsə”si*** də ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Beş böyük poemadan ibarət olan “Xəmsə”də ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yer alır. “Xəmsə”də həm də Azərbaycan ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq əməkçi obraz, ideal qadın, ədalətli şah surətləri və ədalətli cəmiyyət ideyası gətirilmişdir.

Şirvanşah Axsitanın və Atabəy Qızıl Arslanın onu öz saraylarına dəvət etməsinə baxmayaraq, Nizami Gəncəni tərk etməmişdir.

Ümumdünya mədəniyyəti tarixinin nəhəng simalarından olan dahi sənətkarın zəngin yaradıcılıq irsi dünyanın müxtəlif ölkələrində bu gün də öyrənilməkdədir.

* **“Xəmsə”** ərəb sözü olub, mənası *“beşlik”*, *“beş ədəd”* deməkdir.

Sizcə, nə üçün Nizami hökmdarların saray təklifini qəbul etməmişdir?

İntibah dövrünün ədəbiyyat xadimləri haqqında cədvəl qurun.

Memarlıq

Dövrün mühüm sənət sahələrindən biri də memarlıq idi. Azərbaycan memarlığı özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənirdi. Memarlarımızın yaratdıqları abidələr öz gözəlliyi, orijinallığı, üslub və möhkəmliyi ilə dünya memarlığının inkişafına təsir göstərmişdir. IX–XII yüzilliklərdə inşa edilən memarlıq abidələrinin bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Müsəlman ölkəsi kimi Azərbaycanda məscidlərin tikilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Bunlardan Qobustan rayonunun **Sündi** kəndindəki günbəzli məscidi və Bakıda **“Sınıq-qala”** adı ilə tanınan məscidi göstərmək olar.

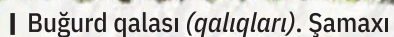
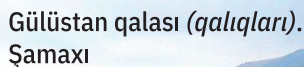
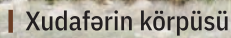
Bu dövrdə müdafiə qurğularının inşasına da xüsusi fikir verilirdi. Naxçıvanda **Əlincə qalası**, Bakıda **Qız qalası** və **Mərdəkanda dördkünc qala**, Şamaxı yaxınlığındakı **Gülüstan qalası**, Ağsu çayı sahilində yerləşən **Buğurd qalası** Şərq memarlığının nadir incilərindəndir.

Araz çayı üzərində salınmış **Xudafərin körpüsü** Azərbaycanın Şimal və Cənubu arasında mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

| Sınıqqala (Məhəmməd) məscidi. Bakı

Memarlığın tərəqqisi incəsənətin onunla bağlı sahələrinin inkişafına təkan verdi. Azərbaycanda bədii sənətkarlığın ən gözəl nümunələrindən biri **Gəncənin məşhur qala qapıları** idi. Bu qapılar Şəddadi hökmdarı Əbüləsvar Şavurun göstərişi ilə usta **İbrahim Osmanoglu** tərəfindən düzəldilmişdi.

Özünü yoxla!

Qız qalası. Bakı

Möminə xatun türbəsi. Naxçıvan

Yusif ibn Küseyr türbəsi. Naxçıvan

III BÖLMƏ

9

Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti

Xarəzmşahlar dövləti, Çingiz xan, monqol yürüşləri, Usta Bəndər üsyanı, Hülakü xan, Qazan xan, Cəlairilər, yarlıq

I Çingiz xan

Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü

1206-cı ildə Onon çayı sahilindəki qurultayda **Çingiz xanın** başçılığı ilə Monqol dövləti yarandı.

Bundan sonra monqolların böyük hərbi yürüşləri başlandı. Onlar Şimali Çini işğal etdikdən sonra Mərkəzi Asiyaya hücum etdilər. Burada mövcud olan **Xarəzmşahlar** dövləti daxili feodal çəkişmələri səbəbindən xeyli zəifləmişdi.

Sizcə, feodal çəkişmələrinin səbəbi nə idi?

1219–1220-ci illərdə Çingiz xanın ordusu Mərkəzi Asiyanın zəngin şəhərlərini ələ keçirdi. Monqollara qarşı mübarizəni Xarəzmşahın oğlu **Cəlaləddin** davam etdirdi.

AZƏRBAYCANA MONQOL YÜRÜŞLƏRİ

- 1220-1239 Monqolların yürüşləri
- 1225-1231 Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü
- 1256-1258 Hülakü xanın yürüşü

Xəritə əsasında Azərbaycana olan yürüşləri odövrkü siyasi vəziyyətlə əlaqələndirin.

Monqolların yürüşü ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyəti təhlil edin.

Monqolların yürüşü ərəfəsində Azərbaycanda feodal dağınlığı mövcud idi. Eldənizlər dövləti tənəzzül dövrünü yaşayırdı.

Çingiz xanın əmri ilə 1220-ci ilin sonunda **Cəbə** və **Subutayın** başçılığı altında monqol ordusu Azərbaycana yürüşə başladı. **Zəncan, Ərdəbil** və **Sərab** şəhərlərini talan edən monqollar **Təbrizə** yaxınlaşdılar.

I Cəbə

I Subutay

Özbək hansı tədbiri görsə idi, daha səmərəli ola bilərdi?

Şəhərin möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmasını gören monqollar dənizliyə üstünlük verdilər. Atabəylər dövlətinin hökmdarı **Özbək** də öz elçisini sülh təklifi ilə monqolların yanına göndərdi. Təbrizdən böyük xərac alan monqollar qışlamaq üçün Muğana yollandılar. Bu zaman Atabəy Özbək ilə gürcü çarı arasında monqollara qarşı hərbi ittifaq bağlanmışdı. Bundan xəbər tutan monqollar Gürcüstana hücum etdilər. Tiflis yaxınlığında baş verən döyüşdə gürcü qoşunları məğlub oldu. Monqollar Gürcüstanın içərilərinə qədər irəliləyib oranı qarət etdilər.

Gürcüstandan geri dönen monqollar yenidən Təbrizə hücum etdilər. Təbriz hakimi növbəti dəfə də xərac ödəməklə monqolları şəhərdən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Bundan sonrakı hədəf **Marağa** şəhəri idi.

Mənbədə verilən məlumatın doğruluğunu hansı amil sübut edir?

“Mən Ərdəbili tərk edib getdikdən sonra tatarlar şəhərə basqın etmiş və əhalisini qırmışlar. Tatarlar ilə şəhər əhalisi arasında bir neçə döyüş olmuşdur. Əhali özünü qoruya bilmiş, iki dəfə onları şəhər yaxınlığından qovmuşdur. Ancaq tatarlar üçüncü dəfə basqın etdilər və şəhəri qoruyanlar artıq gücdən düşdükləri üçün tatarların qarşısında dayana bilməyib məğlub oldular. Tatarlar şəhəri çətinliklə ələ keçirib ... bir kimsəni salamat buraxmadılar”.

YAQUT ƏL-HƏMƏVİ

“Kitab-əl-Buldan” (“Ölkələr kitabı”)

Monqollar divardağıdan qurğuların köməyi ilə onlara güclü müqavimət göstərən **Marağanı** ələ keçirdilər. Şəhər qarətlərə və dağıntılara məruz qaldı.

Monqollar üçüncü dəfə **Təbrizə** yaxınlaşdılar. Təhlükədən yaxa qurtarmağa çalışan Atabəy Özbək Naxçıvana – alınmaz Əlincə qalasına sığındı. Təbriz hakimi isə monqollarla danışığa girərək üçüncü dəfə xərac verməklə yenə də Təbrizi xilas edə bildi. Bundan sonra **Beyləqan** mühasirəyə alındı. Əhali monqolların təslim olmaq təklifini rədd etdi. Güclü müqavimətə baxmayaraq, şəhər ələ keçirildi və dağıdıldı. Növbəti hədəf Arranın başlıca şəhəri olan **Gəncə** idi. Şəhərə yaxınlaşan monqol qoşunu burada ciddi itki verəcəklərini anladı və şəhər əhalisindən xərac almaqla kifayətləndi.

Monqolların Marağaya hücumu

Sizcə, şəhərin ələ keçirilməsinin səbəbi nə idi?

“Şəhər müdafiəçilərinin çoxluğundan, onların gürcülərlə daimi mübarizədə əldə etdikləri dayanətdən, qala divarlarının keçilməzliyindən xəbər tutan monqollar Gəncəni tutmaq fikrindən daşındılar”.

İBN ƏL-ƏSİR

“Əl-Kamil fi-t-Tarix” (“Kamil tarix”)

Mənbə əsasında monqolların Gəncəni tutmaq fikrindən daşınmasının səbəblərini izah edin.

Monqolların Şamaxı qalasına hücumu.
Rəssam Qafar Seyfullayev

Sizcə, Şamaxı əhalisinin monqol hücumlarının qarşısını ala bilməməsinin səbəbi nə idi?

Monqollar Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqaza çıxmaq istəyirdilər. Ora gedən ən qısa yol isə Şirvandan keçirdi. Şirvana daxil olan monqollar **Şamaxını** mühasirəyə aldılar. Düşmənin şəhərin mühasirəsi zamanı divar-deşən qurğu, mancanaq və xüsusi nərdivanlardan istifadə edirdi. Əli silah tuta bilən bütün əhali qılınca qurşandı. Qəhrəmanlıqla döyüşən Şamaxı əhalisi monqolların hücumlarını dəf edirdi. Buna baxmayaraq, getdikcə gücləri tükənən şəhər müdafiəçilərinin müqaviməti qırıldı. Şamaxını tutan monqollar əhalini qılincdan keçirdilər və burada böyük dağıntılar törətdilər.

“Tatarlar ... Şamaxı şəhərini mühasirə etdilər. Şamaxılılar bir müddət mühasirəyə dözdülər. Sonra tatarlar nərdivanlarla şəhərin divarları üzərinə qalxdılar. Şamaxı əhalisi demişdi: “Qılınca sarılmaq lazımdır. Bizə qılincdan başqa qurtuluş yoxdur, səbr etmək və şərəflə ölmək hər şeydən yaxşıdır”.

İBN ƏL-ƏSİR

“Əl-Kamil fi-t-Tarix” (“Kamil tarix”)

Şəhər əhalisinin qərarını necə qiymətləndirirsiniz?

T

İllüstrasiya əsasında
monqol süvarisini
təsvir edin.

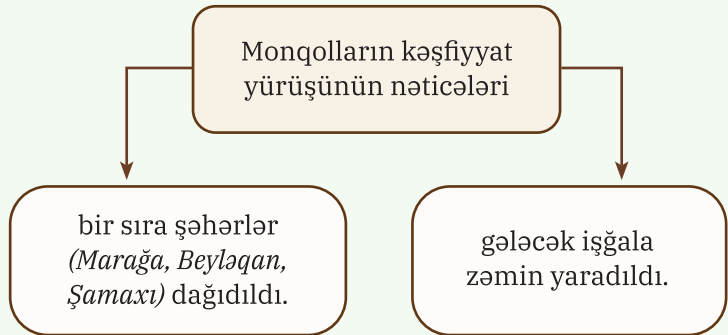

I Monqol süvarisi: geyimi və istifadə etdiyi silahlar

I Xarəzmşah Cəlaləddin

Daha sonra monqollar **Dərbəndə** yaxınlaşdılar. Dərbəndin alınmasının çətin olacağını anlayan monqollar gizli dağ keçidlərinin yolunu öyrənə bildilər. Bu keçidlər vasitəsilə Azərbaycanı 1222-ci ildə tərk edib Şimali Qafqaza üz tutdular.

1225-ci ildə isə Azərbaycan **Xarəzmşah Cəlaləddinin** yürüşünə məruz qaldı. Cəlaləddin əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün monqollar tərəfindən dağıdılmış Marağada bərpa işləri apardı. Daha sonra Təbriz ələ keçirildi. Eldənizlər dövlətinin varlığına son qoyuldu. Şirvanşahlar dövləti isə Cəlaləddindən asılılığı qəbul etdi.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə vergilərin artırılması və məmurların özbaşınalığı üsyanlara səbəb oldu. **1231-ci ildə Gəncə əhalisi Xarəzmşah zülmünə qarşı üsyan qaldırdı və şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirdi.** Üsyana **Usta Bəndər** başçılıq edirdi. Üsyançıları məğlub edən Cəlaləddin monqolların yaxınlaşması xəbərini alan kimi tələsik Şərqi Anadoluya çəkildi.

Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü

Monqol qoşunları 1231-ci ildə yenidən Azərbaycana hücum etdi. Bu yürüşdə monqolların məqsədi Azərbaycanı və qonşu əraziləri işğal edib burada birdəfəlik möhkəmlənmək idi. **Marağanı** tutan monqollar daha sonra **Təbrizi** mühasirəyə aldılar. Təbriz ələ keçirildi. Monqollar Azərbaycanın cənubunu tutduqdan sonra Arrana və Şirvana yürüş etdilər. 1235-ci ildə **Gəncə** mühasirəyə alındı. Gəncə əhalisinin qəhrəmancasına müdafiə olunmasına baxmayaraq, qüvvələrin qeyri-bərabər olması nəticəsində şəhər ələ keçirildi və dağıdıldı.

1239-cu ildə Dərbəndin tutulması ilə Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğalı tamamilə başa çatdı.

Sizcə, monqol qoşununun qələbələrinin səbəbləri nə idi?

Monqolların birinci və ikinci yürüşlərini müqayisə edin.

MONQOLLARIN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ		
	Birinci yürüş	İkinci yürüş
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

Monqol idarəciliyinin yaradılması

1239–1256-cı illərdə Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqaz Böyük Monqol xanının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Azərbaycanın işğalı başa çatdıqdan sonra monqollar əhalini və təsərrüfatları siyahıya alaraq ağır vergi və mükəlləfiyyətlər təyin etdilər.

Monqollara tabe olmayan yerli feodalların torpaq mülkləri müsadirə edilirdi. Torpaq mülklərini öz əlində saxlamaq üçün yerli hakimlər **yarlıq*** almalı idilər.

Azərbaycan Elxanlı sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (1258–1357)

1253-cü ildə Çingiz xanın nəvəsi **Hülakü xanın** başçılığı ilə monqol ordusu Ön Asiyada yeni ərazilər işğal etmək üçün yürüşə başladı. Bu yürüşün məqsədi İran, Ərəb İraqı, Suriya və başqa ərazilərdə mövcud olan müstəqil hakimləri də tabe etmək idi. 1256-cı ildə Azərbaycan Hülakü xana tabe edildi.

1258-ci ildə Hülakü xan şiddətli müqavimətdən sonra Bağdadı ələ keçirdi və Abbasi xilafətinin varlığına son qoydu.

Sonralar Hülakü xan **elxan*** titulu qəbul etdiyi üçün dövlət həm də Elxanlı dövləti adlandırılmışdır.

* **Yarlıq** burada yerli feodallara öz mülklərini idarə etmək üçün verilən icazə sənədidir.

! Hülakü xan. XIV yüzilliyə aid miniatür

* **Elxan** “el” və “xan” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “El” qədim türk dilində *dövlət* deməkdir. “Xan” isə dövlət başçısına verilən tituldur.

Hülakü xan tərəfindən
Bağdadın alınması. Miniatur

- Pəncərələrdə və qapılarda
fiqurlar – şəhər əhalisinin
qorxu içində izləməsi

- Dəclə çayı üzərində döyüş –
suda boğulan əsgərlər

- Qayıqlar üzərində
daşınan müvəqqəti
asma körpü

- Monqol oxçuları sıralı
şəkildə hücum edir.

- Bağdadın müdafiəçiləri

Miniatur əsasında kiçik mətn hazırlayın.

Beləliklə, monqolların üçüncü yürüşünün nəticəsində beşinci monqol ulusu – Hülakü (Elxanlı) dövləti yarandı.

Dövlətin paytaxtı Marağa, Təbriz və Sultaniyyə şəhərləri olmuşdur. Əlverişli təbii iqlim şəraitinə və strateji mövqeyə malik olması Azərbaycanın Elxanlılar dövlətinin mərkəzi vilayətinə çevrilməsinə səbəb oldu.

Hülakülər dövlətində türk dili rəsmi mövqe qazandı. Dövrün tarixçisi Məhəmməd Naxçıvaninin məlumatına görə, mühüm sənədlər 3 dildə (*ərəbcə, farsca və türkcə*) yazılırdı və hər xalqa öz dilində çatdırılırdı.

Çingiz qanunlarına görə ələ keçirilən ölkələrin $\frac{2}{5}$ -i böyük xana, $\frac{1}{5}$ -i isə Cuçinin (*Cuci – red.*) ulusuna (*Qızıl Ordu dövlətinə*) aid idi. Digər tərəfdən Cuçi ulusunun mülkləri arasına daxil edilən Azərbaycanın vergisi Qızıl Ordu xanlarına aid idi. Hülakü onların haqqını qəsb edib... Azərbaycanı özünün mərkəz bölgəsi seçdi.

ƏKBƏR N.NƏCƏF

“Moğol şahmatı. Hülakü xan”

Mənbədə verilmiş məlumatlardan hansı nəticəyə gələ bilərsiniz?

Azərbaycan uğrunda Elxanlı-Qızıl Ordu dövlətlərinin mübarizəsi

Əlverişli strateji mövqedə yerləşən Azərbaycanın Elxanlı hakimiyyəti altına keçməsi digər monqol dövlətinin – Qızıl Ordunun narazılığına səbəb oldu.

Şimali Qafqazda möhkəmlənən Qızıl Ordu xanları Böyük Qafqaz dağlarından cənubdakı məhsuldar torpaqlara, xüsusilə geniş otlaq sahələrinə malik olan Muğan, Mil, Şirvan düzənliklərinə sahib olmaq istəyirdilər. Həmçinin bölgədəki sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan şəhərləri ələ keçirməyə, buradan keçən mühüm beynəlxalq ticarət yollarını öz nəzarətləri altına almağa çalışırdılar. Azərbaycan uğrunda Qızıl Ordu ilə Elxanlı dövləti arasında gərgin mübarizə başladı və qısa fasilələrlə 100 ilə yaxın davam etdi.

Səfərə çıxmadan öncə Hülakü xan münəccimini yanına çağırıb ulduzların onun bəxtinə nə yazdığını öyrənmək istədi. Münəccim dedi: “Xilafət xanədanına hücum çəkmək və Bağdada ordu yeritmək uğurlu deyildir. Çünki son zamanlara qədər Bağdada və Abbasilərə hücum etməyə niyyət edən hər padşah hökmdarlıqdan və həyatından fayda görmədi. Əgər padşah mənim sözümə əhəmiyyət verməz və oraya hərəkət edərsə, yaxın zamanda 6 fəlakətlə üzləşəcəkdir: 1) bütün atlar öləcək, əsgərlər xəstələnəcək; 2) günəş doğmayacaq; 3) yağış yağmayacaq; 4) şiddətli fırtınalar çıxıb, dünya zəlzələlərlə xaraba qalacaq; 5) yerdən bitki çıxmayacaq; 6) həmin il böyük bir padşah öləcəkdir”.

Hülakü xan Xacə Nəsrəddin Tusi ilə də məsləhətləşir. Tusi “bunların heç biri olmaz” dedikdə Hülakü xan soruşdu: “Bəs o zaman nə olacaq?” Tusi “Xəlifənin yerinə Hülakü olacaq” cavabını verdi.

ƏKBƏR N.NƏCƏF

“Moğol şahmatı. Hülakü xan”

Elxanlı-Qızıl Ordu dövlətləri arasındakı mübarizənin səbəblərinə münasibət bildirin.

Elxanlı-Qızıl Ordu
dövlətləri arasında
mübarizə ölkəmizə
necə təsir etdi?

Hülakünün hökmdarlıq
simvolu dovşan idi.
Hülakü xana aid metal
pulların üzərində dovşan
təsviri də var idi.

Dovşan Qədim Asiya,
xüsusilə türk-moğol
xalqlarının inancında
böyük dini əhəmiyyətə
sahib bir heyvan olub,
insanlara ruhi mənada
rəhbərlik edən rol icra
edirdi.

ƏKBƏR N.NƏCƏF

“Moğol şahmatı. Hülakü xan”

XIII yüzilliyin 80-ci illərində köçəri monqol əyanlarının getdikcə qüvvətlənməsi feodal çəkişmələrinə və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışların baş verməsinə səbəb oldu. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr Elxanlı dövlətini zəiflətdi. Bundan istifadə edən Qızıl Ordu qoşunları yenidən Azərbaycana yürüşlərə başladı. Buna baxmayaraq, bu yürüşlərin də qarşısını almaq mümkün oldu. Nəticədə Elxanlı dövləti ilə Qızıl Ordu arasında toqquşmalara müvəqqəti ara verildi.

XIII yüzilliyin sonu – XIV yüzilliyin əvvəllərində Elxanlı dövlətinin hökmdarı **Qazan xan (1295–1304)** ölkə daxilində vəziyyəti nizama salmaq üçün tədbirlər gördüyündən Qızıl Orduya qarşı yeni hərbi əməliyyatlara başlamadı.

■ Hülakülər dövrünə aid gümüş pul

Qazan xanın islahatları

Sizcə, dövlətdə
islahatlar hansı
zərurətdən həyata
keçirilir? Fikirlərinizi
əsaslandırın.

XIII yüzilliyin 80–90-cı illərində Hülakü dövlətində baş verən siyasi və ictimai-iqtisadi böhran kəskin həddə çatdı. Dövlət xəzinəsinin və feodalların gəlirinin azalması Elxanlı hökmdarı Qazan xanı (1295–1304) daxili siyasət istiqamətini əsaslı surətdə dəyişməyə məcbur etdi. Nəticədə sosial-iqtisadi sahədə islahatlar həyata keçirilməyə başlandı.

Qazan xan mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə mane olan monqol əyanlarının nüfuzunu zəiflətmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. *İlk növbədə, o və monqol əyanlarının əksəriyyəti işğal edilmiş ərazilərdə mövqelərini möhkəmləndirmək üçün İslam dinini qəbul etdi. İslam Elxanlı dövlətində dövlət dini oldu.*

| Qızıl Ordu qüvvələri hücum zamanı

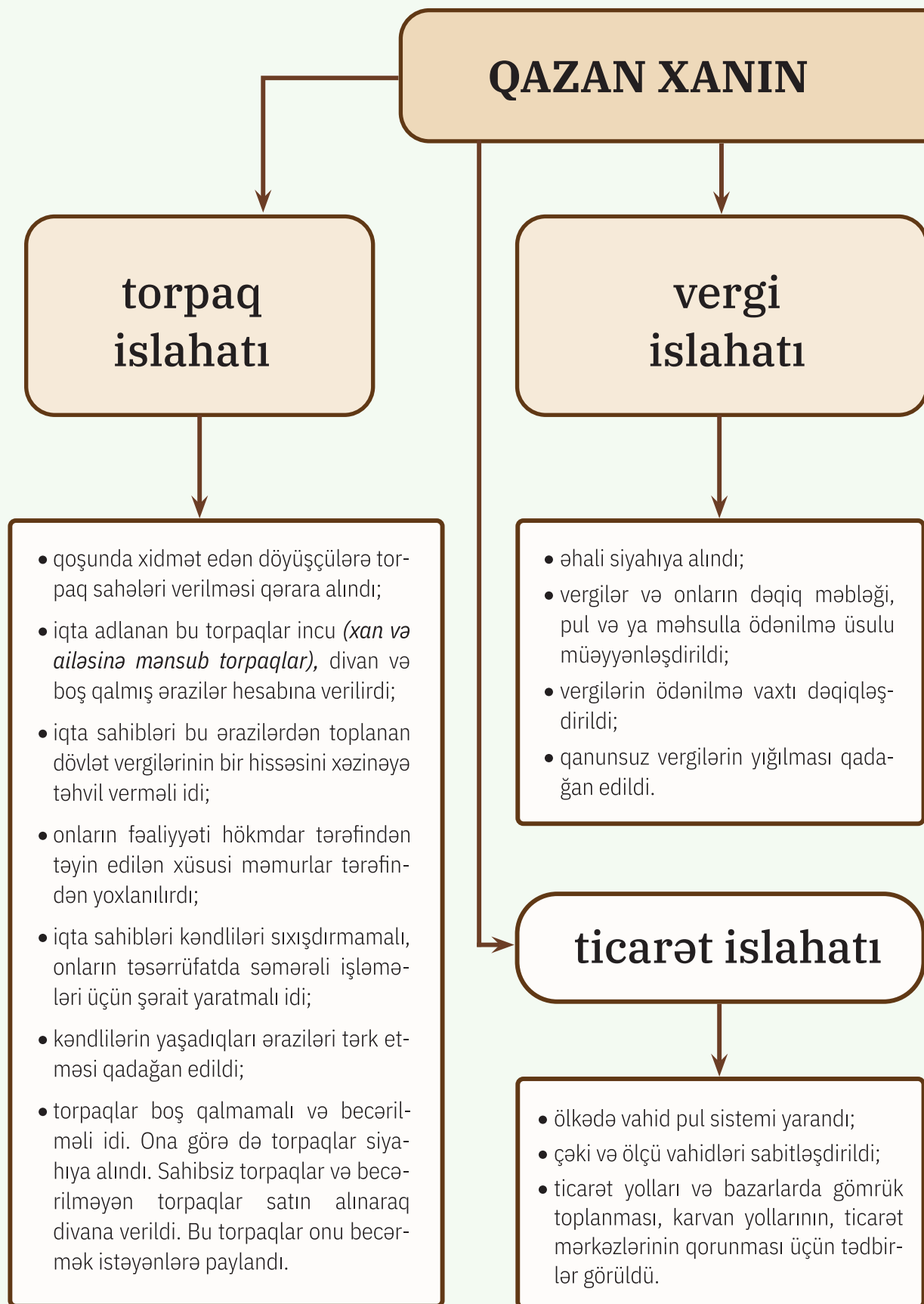
| Qazan xan

M

Hər hansı bir dövlətin mədaxil xəzinəsi rəiyyət özüdür, onun halal zəhməti və çalışqanlığıdır. Rəiyyət soyulub var-yoxdan çıxarılsa, hökmdarlara heç bir qazanc qalmaz. İşin kökünə baxsan, hər bir səltənətin özülü ədalətdir, çünki... dövləti ordu qazanır, dövlətin ordudan başqa gəlir mənbəyi yoxdur, ordunu isə vergi hesabına saxlamaq olar. Vergisiz qoşun yoxdur, vergi isə rəiyyətdən alınır, rəiyyətdən başqa vergi verən yoxdur, rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar. Deməli, ədalət yoxdursa, rəiyyət də yoxdur.

Qazan xanın vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin oğluna məktubu

İSLAHATLARI

rabitə islahatı

- islahatın məqsədi vahid dövlət rabitə xidmətini təşkil etmək idi;
- ölkənin bütün əsas yollarında hər 20-21 km-dən bir rabitə dayanacaqları təşkil edildi;
- rabitə dayanacaqları lazımi işçilər və vəsaitlə təmin edildi. Onlara xüsusi başçılar – əmirlər təyin edildi;
- rabitə xidmətinin əhalinin vəsaiti hesabına saxlanılması qadağan edildi.

məhkəmə islahatı

- məhkəmə sahəsində qanunsuzluqların, rüşvətخورluq və özbaşınalığın qarşısının alınması qərara alındı;
- məhkəmə başçısı olan qazi vəzifəsinə layiqli din xadimlərinin təyin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verildi;
- qazıların rüşvət almaması üçün onlara xəzinədən vəsait verilməsinə başlandı. Onlar bəzi vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edildi.

İslahatların nəticələri

əhalinin güzəranı, ölkənin iqtisadiyyatı nisbətən yaxşılaşdı;

qanunsuzluq və rüşvətخورluğun azaldılması nəticəsində dövlətin gəlirləri artdı;

mərkəzi hakimiyyət müvəqqəti də olsa, gücləndi.

Dövlətin zəifləməsi və süqutu

Hülakü dövlətində 12 yaşlı **Əbu Səidin** (1316–1335) taxta çıxmasından istifadə edən iri feodallar və şahzadələr mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağa, müstəqilliyə can atmağa başladılar. Elxanlı dövlətində daxili siyasi vəziyyətin kəskinləşməsindən istifadə edən Qızıl Ordunun növbəti yürüşləri başladı.

Azərbaycan uğrunda Elxanlı dövləti ilə Qızıl Ordu arasında uzun sürən qanlı müharibələr hər iki dövləti zəiflətdi.

Hərbi əməliyyatlar, əsasən, Azərbaycan ərazisində baş verdiyi üçün onun nəticələri ölkəmiz üçün daha ağır idi. Yürüşlər zamanı şəhər və kəndlər dağıdılır, əkin yerləri məhv edilir, yerli əhali hədsiz məhrumiyyətlərə məruz qalırdı.

Elxanlı-monqol əsgərləri.
Miniatür

Elxanlı dövlətinin
tənəzzülü hansı
daxili və xarici
səbəblərlə bağlı idi?

XIII–XIV yüziliyin
birinci yarısı
Azərbaycan tarixinə
aid mühüm hadisələr
əsasında zaman oxu
tərtib edin.

1335-ci ildə Əbu Səid sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Elxanlı dövlətində feodal hakimləri arasında yenidən çəkişmələr başladı. Bu isə dövlətin tənəzzülünə və onun ayrı-ayrı feodal hakimliklərə parçalanmasına gətirib çıxardı.

Ara müharibələrində rəqiblərinə qalib gələn feodal qruplardan biri olan **Çobanilər** Elxanlı dövlətində faktiki hakimiyyəti ələ keçirdilər. Çobanilər padşah elan etdikləri Elxanlı hökmdarları üzərində tam nəzarətə malik idi. Orta əsrlərin siyasi qaydalarına görə hakimiyyətə hökmdar nəslinə məxsus şəxslər gələ bilirdilər. Ona görə də Çobanilər Elxanlı dövlətinin

idarəsini tamamilə öz əllərində cəmləşdirsələr də, hüquqi cəhətdən bu dövlətin **baş əmiri** idilər. Onlar dövləti Hülakü hökmdarlarının adından idarə edirdilər.

XIV yüzilliyin 50-ci illərində Çobanilərin hakimiyyətinə qarşı narazılıq gücləndi. Baş əmir Məlik Əşrəfin zülmündən cana doymuş yerli əhali Qızıl Ordu hökmdarı Canıbəyin yanına şikayətçilər göndərərək ondan yardım istədi. Azərbaycanı və bütün Cənubi Qafqazı tutmaq üçün əlverişli şərait yarandığını görən Canıbəy 1357-ci ildə yürüşə başladı. Qızıl Ordunun qoşunları paytaxt Təbrizi ələ keçirdi.

Bununla da Elxanlı dövləti süqut etdi. Lakin Qızıl Ordunun da Azərbaycanda hakimiyyəti çox qısa sürdü. Qızıl Ordu dövlətində başlanan daxili çəkişmələr onların Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb oldu. Yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edən feodallar idarəçiliyi öz əllərinə aldılar.

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti dövründə

Hülakü dövlətinin tənəzzülü dövründə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan feodal qruplardan biri də **Cəlairilər** idi. Cəlairilər dövlətinin əsası 1340-cı ildə **Şeyx Həsən** tərəfindən Bağdadda qoyulmuşdu. O, Azərbaycanı öz dövlətinin tərkibinə daxil etmək üçün yürüşlər etsə də, uğursuz olmuşdu.

1359-cu ildə Cəlairi hökmdarı **Şeyx Üveys** Azərbaycana yürüş edərək Təbrizi tutdu. Beləliklə, Azərbaycanın böyük hissəsi **Cəlairilər dövlətinin** tərkibinə daxil oldu. Tezliklə Şirvanşahlar dövləti də Cəlairilər dövlətindən asılı vəziyyətə salındı. Şeyx Üveysin dövründə Azərbaycanın təsərrüfat və mədəni həyatında nisbətən canlanma baş verdi. Suvarma kanalları çəkildi, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün müəyyən şərait yaradıldı.

Lakin Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə Cəlairilər dövlətini zəiflətdi. XIV yüzilliyin ikinci yarısında Mərkəzi Asiyada Teymurilər dövlətinin yaranması və onun qonşu ölkələrə hücumu ölkənin vəziyyətini daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Azərbaycanın əsas ərazisi Cəlairilər dövlətinin nüfuz dairəsindən çıxdı.

T Dövlətləri müqayisə edin.

	Hülakülər	Cəlairilər
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

T

Elxanlı dövlətinin süqut səbəblərini araşdırıb məlumatları cədvəl şəklində qruplaşdırın.

S

Sizcə, dövlətin süqutunun qarşısını almaq üçün nə etmək olardı?

S

Sizcə, tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişikliklərinin dövlət üçün hansı nəticələri ola bilər?

Amir Teymur

Əmir Teymurun və Toxtamışın Azərbaycan uğrunda mübarizəsi

XIV yüzilliyin sonlarında Azərbaycanın Kür çayından cənubdakı torpaqları **Cəlairilər**, şimaldakı torpaqları isə **Şirvanşahlar dövlətinin** tabeliyində idi. Şimal-qərbdə isə **Şəki hakimliyi** mövcud idi.

Bu dövrdə Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın siyasi vəziyyətində mühüm dəyişiklik baş verdi. Bölgəyə **Əmir Teymurun** və Qızıl Ordu xanı **Toxtamışın** yürüşləri başlandı.

Dövlətlərarası münasibətlərə təsir göstərən amillərdən biri də daxili və xarici ticarətlə bağlı idi. Beynəlxalq ticarət yollarına və əlverişli coğrafi mövqeyə malik ərazilərə nəzarət uğrunda mübarizə müharibələrə səbəb olurdu.

| Teymuri süvarisi və piyadaları

| Qızıl Ordu piyadası

Şəkil əsasında süvari və piyada döyüşçülərinin geyimi, silahları haqqında kiçik mətn hazırlayın.

Mərkəzi Asiyada öz hakimiyyətini quran Əmir Teymur tezliklə qonşu ölkələrə yürüşlərə başladı. Azərbaycan yenidən dövlətlər arasında mübarizə meydanına çevrildi. 1385-ci ildə Toxtamış şimaldan Azərbaycana yürüş etdi. O, Təbrizi hiylə ilə ələ keçirdi.

Bundan xəbər tutan Əmir Teymur da 1386-cı ildə Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüşün nəticəsində o, Əlincə qalası istisna olmaqla, bütün Azərbaycanı nəzarət altına almağa nail oldu. Təbrizin mahir sənətkarları və mədəniyyət xadimləri Teymuri dövlətinin paytaxtı Səmərqəndə aparıldı. I İbrahim diplomatik yolla Şirvanşahlar dövlətinin daxili müstəqilliyini qoruya bildi.

1392-ci ildə Əmir Teymur ikinci dəfə Azərbaycana yürüş etsə də, mühasirədə olan Əlincə qalasın yenə ələ keçirə bilmədi. Əlincə qalasında Cəlairilərin xəzinəsi saxlanılırdı.

Toxtamışın Azərbaycana yürüşlərinə cavab olaraq 1395-ci ildə Əmir Teymur Dərbənddən şimala doğru hücum edərək onu məğlub etdi. Bu hücumda Şirvanşah I İbrahim də Əmir Teymurun müttəfiqi kimi iştirak edirdi.

1399-cu ildə Əmir Teymur üçüncü yürüşə başladı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra qalanın müdafiəçiləri arasında daxili çəkişmə nəticəsində Əlincə süqut etdi.

Əmir Teymur Azərbaycanda ticarətin və təsərrüfatın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Məsələn, monqolların dağıtdığı Beyləqanda abadlıq işləri aparılmış, şəhərin dirçəlməsi və təsərrüfatın canlanması məqsədilə bu-
raya Araz çayından su arxı çəkilmişdi.

Sizcə, Azərbaycan uğrunda Əmir Teymur və Toxtamış xanın mübarizə aparmasının səbəbləri nə idi?

Qızıl Ordu xanı Toxtamışın və Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşlərini müqayisə edin.

| Əlincə qalası

Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi

Şirvanşah Kavus, Dərbəndilər sülaləsi, I İbrahim,
Şəki hakimliyi

I İbrahim Dərbəndi

XIII yüzilliyin ortalarında Şirvanşahlar dövləti Hülakü dövlətindən asılılığı qəbul etdi. Şirvanşah Kəsrənilər sülaləsi tədricən müstəqilliyini itirdi. Lakin XIV yüzilliyin 30-cu illərində Hülakü dövlətinin tənəzzülü dövründə Şirvanşahlar müstəqilliklərini bərpa etdi.

Sizcə, Şirvanşahlar dövləti niyə
Hülakü dövlətindən asılılığı
qəbul etdi?

1367-ci ildə **Şirvanşah Kavus** Təbrizə yürüş etdi. O, Azərbaycanı Cəlairilərin hakimiyyətindən azad etməyə cəhd göstərdi. Lakin Şeyx Üveysin yürüşü nəticəsində Şirvanşahlar Cəlairilər dövlətindən asılılığı qəbul etdi.

1382-ci ildə Şirvanda hakimiyyətə **I İbrahim** gəldi. Onun ata-babaları bir zamanlar Dərbəndin hakimi olmuşdular. Ona görə də İbrahimin əsasını qoyduğu sülalə **Dərbəndilər** adlanırdı. Onun hakimiyyəti Əmir Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri dövrünə təsadüf edir. Belə bir mürəkkəb siyasi vəziyyətdə I İbrahim Əmir Teymurla diplomatik danışıqlar apararaq Şirvanı dağıdıcı yürüşdən xilas etdi. O, Əmir Teymur tərəfindən Şirvan hakimi kimi tanındı.

Beləliklə, hər iki tərəf ümumi düşmənə – Toxtamışa qarşı müttəfiq oldu. Sonralar I İbrahim Şəki hakiminin də Teymurla ittifaq bağlamasına nail oldu.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ. XIV–XV YÜZİLLİKLƏR

- Kiçik şəhər və yaşayış məntəqələri
- Paytaxt
- Qalalar
- { } Keçidlər
- Azərbaycan sərhədləri
- MUĞAN Vilayətlər**
- Şirvanşahlar dövləti
- Şəki hakimliyi

T

Şirvanşah I İbrahimi Alban hökmdarı Cavanşirlə müqayisə edin.

	Şirvanşah I İbrahim	Alban hökmdarı Cavanşir
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

1405-ci ildə Əmir Teymurun ölümündən sonra Teymuri dövləti zəiflədi. Bundan istifadə edən I İbrahim Azərbaycan ərazilərini birləşdirmək siyasəti yürütməyə başladı. Bu məqsədlə o, Şəki və Azərbaycanın digər bir sıra yerli feodal hakimləri, həmçinin gürcü çarı ilə ittifaq bağladı.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Uzun müzakirələrdən sonra Şirvan əyanları hökmdarlıq əşyalarının yükləndiyi atlarla İbrahimin yanına yollandılar. Belə rəvayət olunur ki, onlar İbrahimi işləyib yorulduqdan sonra şumlanmış cərgənin yanındakı ağacın altında yatarkən gördülər. Onun başı üzərində hökmdarlıq çadırı qurub kənara çəkildilər və yeni şirvanşahın oyanmasını gözləməyə başladılar. İbrahim oyandıqda isə ehtiramla əyildilər və onu təbrik etdilər, sonra da şirvanşaha sədaqət andı içdilər. Axırda da İbrahimi özləri ilə paytaxt Şamaxıya apardılar və taxta oturdular. O öz təbəələri ilə ədalətli davrandı, onların ürəklərinə dinclik gətirib, səxavət göstərdi. Qısa vaxtda tanınaraq məşhurlaşdı.

Şirvanşahlar sarayı. Orta əsrlər

Şirvanşahlar dövrünə
aid məscid. Bakı

1406-cı ildə Teymurilərə qarşı üsyan qaldıran Təbriz əhalisi I İbrahimi köməyə çağırırdı. Yerli əhali tərəfindən hörmətlə qarşılanan İbrahim Təbrizə daxil oldu. Beləliklə, qısa müddətə Azərbaycanın böyük hissəsi I İbrahimin hakimiyyəti altında birləşdirildi.

Lakin tezliklə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədin və qaraqoyunluların başçısı Qara Yusifin Azərbaycana qayıtması I İbrahimin Təbrizi tərk etməsinə səbəb oldu.

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

1367-ci il

1382-ci il

1405-ci il

1406-cı il

Şəki hakimliyi

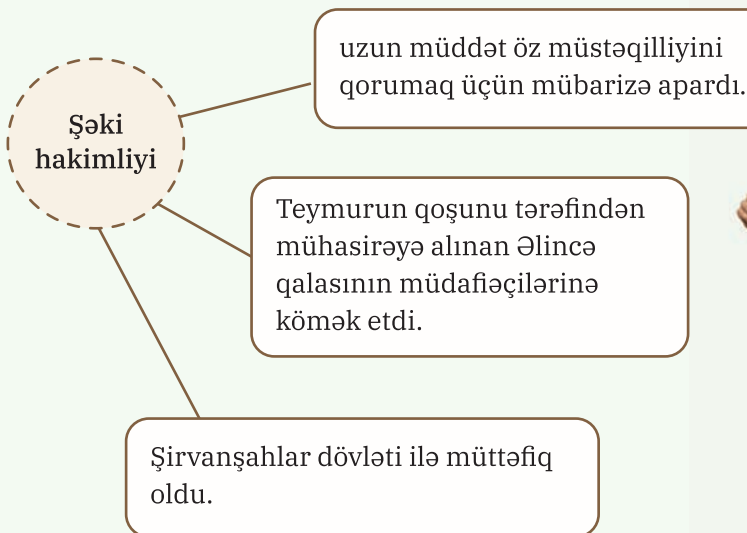
XIII yüzillikdə Şəki, Şirvanşahlar dövlətinin tabeliyində idi. XIII yüzilliyin sonu – XIV yüzilliyin əvvəllərində isə Şəki Hülakü dövlətinin buraya təyin etdiyi hakim tərəfindən idarə edilirdi.

XIV yüzilliyin 30-cu illərində Hülakü dövləti tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Bu dövrdə onun ərazisində bir sıra müstəqil feodal hakimliklər yarandı. Yaranmış şərəitdən istifadə edən **Şəki hakimləri** də daxili müstəqillik əldə etdi. Burada *Oyrat tayfasının nümayəndələrinin hakimiyyəti başlandı.*

XIV yüzilliyin sonlarında Azərbaycan Əmir Teymurun yürüşlərinə məruz qaldı. Şəki hakimliyi də bu hücumlardan kənarda qalmadı.

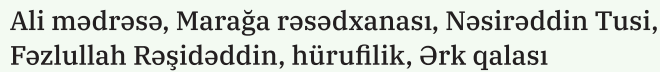

İ Şirvanşahlar dövrünə aid dəbilqə

Şirvan döyüşçüsünün qəuru (*içərisində yandırıcı qarışıq olan orta əsr əl qumbarası*) atması

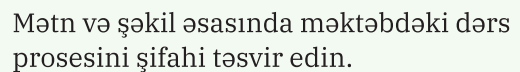
Mədəniyyət

Monqollar Azərbaycana yalnız hərbi sahədəki uğurları ilə gəlmişdilər. Onlar elm və təhsil sahəsindəki çoxəsrlik təcrübəni yerli xalqdan öyrənməli oldular. Yerli mədəniyyətə uyğunlaşma bir çox onilliklər ərzində davam edən bir proses olmuşdur.

Təhsil və elm

Azərbaycanda təhsil sisteminin əsasını məktəb və mədrəsələr təşkil edirdi. İbtidai təhsil müəssisəsi olan məktəblərdə şəriət dərslərinə, Quran oxunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Mədrəsələr isə əsasən, orta təhsil verirdi.

Azərbaycan təhsil sistemində **Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən Təbrizdə yaradılmış ali mədrəsənin rolu böyük olmuşdur.** Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsə-

sindən sonra bu, müsəlman Şərqiində yaradılmış **ikinci ali təhsil ocağı idi**. Mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu.

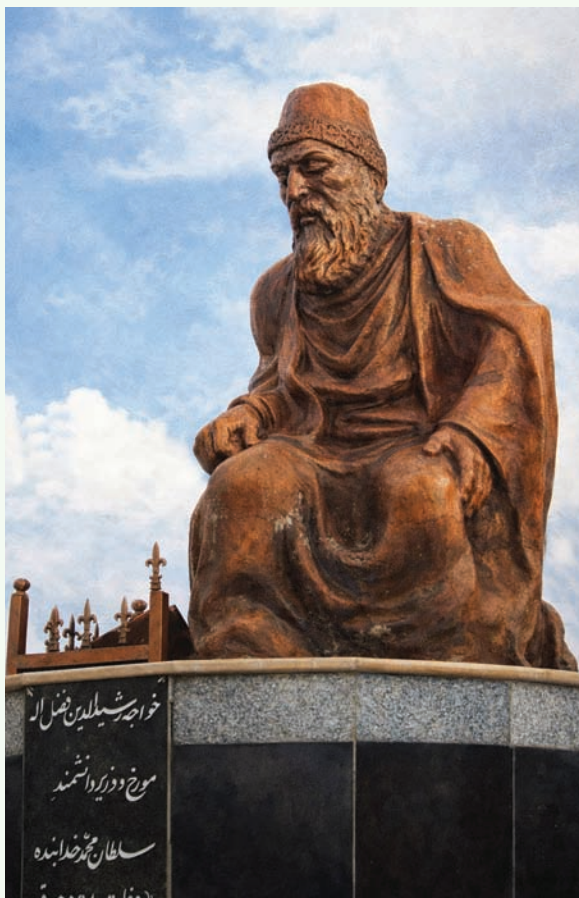
Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə dair əsərləri Şərqdə böyük şöhrət tapmışdı. O, Təbrizdə müxtəlif xəstəliklərin müalicə olunduğu “Şəfa evi” açmışdı. “Şəfa evi”nə müxtəlif ölkələrdən gələn gənclərə tibbi biliklər öyrədilirdi.

Hülakü dövlətinin baş vəziri olmuş F.Rəşidəddin tarixə dair əsərlər də yazmışdır. Onun **“Came-ət-təvarix”** (“Tarixlər toplusu”) əsəri monqol dövrünə həsr olunmuş qiymətli mənbədir.

Bu dövrdə **Azərbaycan dili** ifadəsi işlənməyə başlamış, **Məhəmməd Naxçıvani** dilçilik üzrə qiymətli əsərlər yazmışdı.

Coğrafiya sahəsində **Əbdürrəşid Bakuvi** görkəmli alim kimi tanınırdı. O, əsərlərində Bakı və digər Azərbaycan şəhərləri barədə qiymətli məlumatlar vermişdir.

Fəlsəfi fikrin inkişafında **Mahmud Şəbüstərinin** xüsusi xidmətləri olmuşdur.

■ Fəzlullah Rəşidəddinin abidəsi. Təbriz şəhəri

■ Məhəmməd Naxçıvani

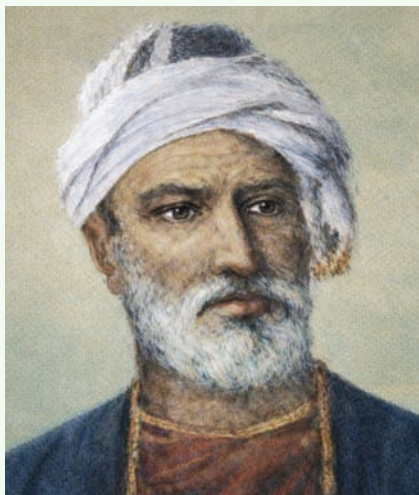
■ Mahmud Şəbüstəri

Ədəbiyyat

XIII yüzillikdə Azərbaycan türkcəsində əsərlərin yazılmasına başlandı. Doğma dilimizdə ilk poeziya nümunəsi yaradan şair **İzzəddin Həsənoğlu** olmuşdur. Müəllifin ana dilində ədəbi irsindən iki qəzəli məlumdur.

XIV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında **hürufilik təriqətinə*** mənsub şairlərin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Hürufiliyin əsasını qoymuş **Fəzlullah Nəimi** dövrünün görkəmli şairi və mütəfəkkiri olmuşdur. O, hürufiliyin nəzəri əsaslarını özünün “Cavidannamə” əsərində şərh etmişdir.

Hürufiliyin digər görkəmli nümayəndəsi **İmadəddin Nəsimi** idi. O, Şərq və yunan fəlsəfi fikir nümayəndələrinin irsini dərinlən mənimsəmişdi. Nəsimi poeziyada mütərəqqi ideyaların təbliğatçısı olmuşdur. Onun yaradıcılığı insanpərvərliliyin tərənnümünə həsr olunmuşdur.

I Fəzlullah Nəimi

I İmadəddin Nəsimi

Sizcə, doğma dilimizdə ədəbi əsərlərin yaranmasının hansı əhəmiyyəti var idi?

*** Hürufilik** (“*hüruf*” ərəb sözü olub, *hərflər* deməkdir) XIV yüzilliyin sonu–XV yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə yayılan dini-siyasi cərəyandır. Bu təriqətin nümayəndələri ərəb hərflərini müqəddəs hesab edirdilər. **Təriqət** İslamda mənəvi kamillik, Allaha qovuşma (irfan) yolu və ya bu məqsədlə formalaşmış dini icma deməkdir.

İncəsənət

XIII–XIV yüzilliklərdə Azərbaycan incəsənəti xeyli inkişaf etmişdi. **Təbriz miniatür məktəbinin** bədii xüsusiyyətlərindən bəhrələnən xalçaçılıq sənəti özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu dövrdə toxunmuş xalçalar dünya bazarlarında şöhrət tapmışdı.

Metalişləmə sənəti sahəsində böyük uğurlar əldə edildi. Təbriz ustalarının 1319-cu ildə hazırladığı bədii naxışlı kasa Londonda Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır. Hazırda Qazaxıstanın Türküstan şəhərində yerləşən Əhməd Yəsəvi muzeyində saxlanılan **tiyan*** 1399-cu ildə Əmir Teymurun sifarişi ilə Təbrizdə hazırlanmışdı.

I Əmir Teymurun sifarişi ilə hazırlanmış tiyan

*** Tiyan** metaldan hazırlanan çox iri və dərin qazandır.

XIV yüzilliyə aid miniatür

Abdülqadir Marağayi.
Rəssam Elmira Şahtaxinskaya

Təbriz miniatür (*zərif işlənmiş kiçik rəsm, şəkil*) məktəbi bütün Yaxın Şərqdə məşhur idi. Görkəmli ədiblərin əsərlərinə çəkilən miniatürlər hazırda dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılır. Bu dövrdə kitabların əllə yazılması xəttatlığın inkişafına təkan verirdi.

“Azərbaycanda miniatür sənəti” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

Əmir Teymurun “musiqiçilər padşahı” adlandırıldığı **Əbdülqadir Marağayi** təkcə Azərbaycanın deyil, dünya musiqisinin inkişafına töhfələr vermişdir. O, musiqi sənətinə dair bir sıra qiymətli əsərlər yazmışdı.

O, elə bir insandır ki, əsrlər boyu onun kimisi olmayıb. O, elə bir insandır ki, musiqi bilənlərin hamısının padşahıdır. Səfiyyəddinin üstünlüyü ilə müqayisədə ondan kim danışa bilər? Yunan Pifaqorları kimi yüzlərlə ustad onun qarşısında, sadəcə, **dilənçidir**. Zühra utancdan başını arfa kimi onun qarşısında əyir.

Beləliklə, dünya onun qəlbi sakitləşdirən səsinin şöhrəti ilə doludur. Riyaziyyat elmlərinin bir qolu olan musiqi qanunlarında, oxşar istedadla sahib olan heç kim özünü melodiya vasitəsilə ifadə etməyib.

Əmir Teymurun musiqiçi Əbdülqadir Marağayi haqqında sözləri

Sizcə, mədəniyyətin inkişafı üçün nələr lazımdır?

Əbdülqadir Marağayi haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

Memarlıq

Azərbaycanda memarlıq sənəti öz inkişafına görə digərlərindən seçilirdi. Təbriz memarlıq məktəbi xüsusilə məşhur idi. **Təbrizdə tikilən Əlişah məscidi** möhtəşəm memarlıq abidəsi idi. Onun divarlarının qalınlığı 3 metr idi. Təbrizlilər dar günlərdə bura sığındıqları üçün ona **“Ərk qalası”** adını vermişdilər.

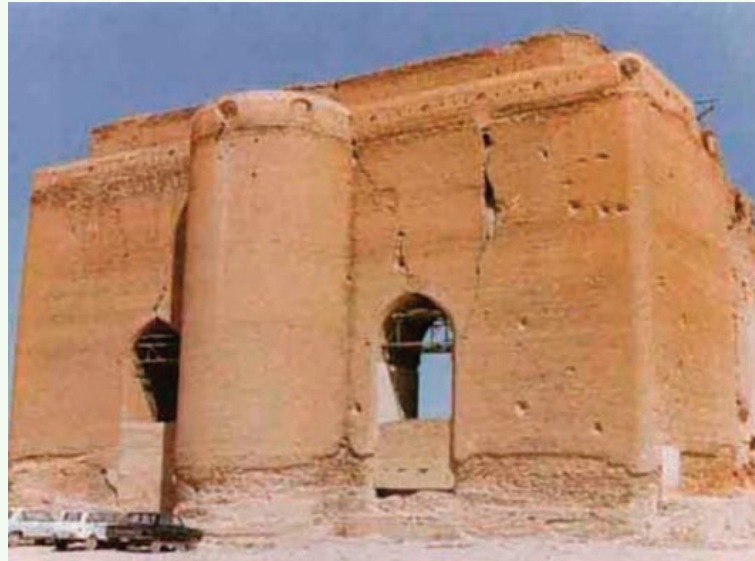
XIII–XIV yüzilliklərdə Abşeronda dörd qala – **Mərdəkandakı dairəvi qala, Bayıl qalası, Nardaran və Ramana qalaları** inşa olundu. **Sultanıyyədə inşa edilən Olcaytu Xudabəndə türbəsi** Şərq memarlığının nadir incilərindən hesab olunurdu. Bu dövrdə Naxçıvanda **Qarabağlar türbəsi** inşa edilmişdi.

Monqolların ikinci yürüşündə tamamilə dağıdılan Gəncə bərpa olunmuş, yeni şəhərlər: **Sultanıyyə** və **Mahmudabad** salınmışdı.

| Mərdəkandakı dairəvi qala və onun planı

| Əlişah məscidinin qalıqları

| Olcaytu Xudabəndə türbəsi

IV BÖLMƏ

12

Azərbaycanda Qaraqoyunlu (Baharlı) sülaləsinin hakimiyyəti (1410–1468)

Baharlı, Bayram Xoca, Qara Yusif, Teymurilərle mübarizə, Cahanşah, Muş döyüşü

BİLİRSİNİZMİ?

Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu yazır: “Qara Yusif ədalət və mərhəməti ilə tanınmış, əxlaq yolunda hər kəsdən üstün idi. Zalımları cəzalandırmış, məzlumların rifahına çalışmış, təsərrüfatın inkişafına fikir vermiş, ölkənin qüdrətinin artmasına yardım göstərmiş, əsgərlərinin maaş və ərzağını müntəzəm olaraq ödəmişdir. Onun üzüyünün qaşında yazılmışdı: Ədalətlə iş görən hökmdar, zülm edən isə həlak olar”.

Türk boyları hələ qədim dövrlərdən Mərkəzi Asiyadan Qara dəniz sahillərinə, Qafqazdan Anadoluya qədər geniş coğrafiyaya yayılmışdı. XI yüzillikdə böyük fəthlər edib geniş ərazilərdə hakim olan **oğuz** boylarının bir hissəsi monqolların təzyiqləri nəticəsində Azərbaycandan Anadoluya, İraq və Suriyaya sıxışdırıldı. Lakin tədricən güclərini bərpa edən oğuzlar yeni dövlətlər qurmağa başladılar. Bu dövlətlərdən biri **Baharlı** nəslinin başçılıq etdiyi **Qaraqoyunlu dövləti** idi.

Hələ XIV yüzilliyin 70-ci illərində Ərciş və Van gölü ətrafında yaşayan bəzi oğuz boyları **Bayram Xoca** Baharlının rəhbərliyi ilə birləşməyə başladı. **Qaraqoyunlu bəyliyinə əsası qoyuldu**. Onun oğlu **Qara Məhəmməd**in dövründə bəylik xeyli gücləndi. Lakin Əmir Teymurun hücumları bu bəyliyi zəiflətdi.

1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra onun varisləri arasında çəkişmələr başladı. Hadisələrin bu cür inkişafı qaraqoyunlulara rəhbərlik edən Qara Yusifin əl-qolunu açdı.

Bəyliyi dövlət hesab etmək olarmı? Araşdırma əsasında təqdimat edin.

Azərbaycanda Baharlı sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi

Qara Yusif 1408-ci ildə Teymuri qoşunlarını **Sədrud** döyüşündə məğlub edib Azərbaycanın cənub torpaqlarından çıxardı. Əvvəlcədən razılaşıqları kimi, Bağdad Sultan Əhməd Cəlairinin, Təbriz isə Qara Yusifin hakimiyyəti altına keçdi.

Lakin az sonra müttəfiqlər arasındakı dostluq münasibətləri düşmənçiliyə çevrildi. 1410-cu ildə Təbriz yaxınlığında döyüşdə Qara Yusif Sultan Əhməd Cəlairini məğlub etdi. Bu hadisədən sonra Azərbaycanda qaraqoyunluların (*baharlıların*) hakimiyyət dövrü

başlandı. Tarixi mənbələrdə **“Azərbaycan padşahı”** adlanan Qara Yusif feodal hakimlərini tabe edərək dövləti gücləndirdi.

Şirvanşah I İbrahimin Azərbaycanın şimalında möhkəmlənməsi və hətta Şərqi Gürcüstanı da tabe etməsi qaraqoyunluların maraqlarına zidd idi.

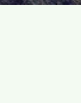
Ona görə də Qara Yusif 1412-ci ildə **Kür çayı sahilində** Şirvanşah I İbrahim və onun müttəfiqləri ilə döyüşə girdi. O bu döyüşdə də qələbə qazandı. Şirvanşahın müttəfiqi olan gürcü çarı əsir götürüldü və edam olundu. Əsir düşən I İbrahim Qara Yusifdən asılılığı qəbul etdi. O, Təbriz tacirlərinin ödədiyi pul müqabilində azad edildi və Şirvana yola salındı. **Şərqi Gürcüstan** da Qara Yusifə tabe oldu.

Qara Yusifin uğurlarını nə ilə izah edə bilərsiniz?

Döyüşdə qalib gəlmək üçün hansı amillər vacibdir?

Qaraqoyunlu torpaqlarını ələ keçirmək istəyən Şahrux cavab məktubunda Yusifin bu tələbini rədd etmədən, ona “dost olanla dost, düşmən olanla düşmən olduğunu” bildirmiş, oğlunu Herata girov göndərəcəyi təqdirdə, Sultaniyyə və ətraf əraziləri Qaraqoyunlu mülkü kimi tanıyacağını yazmışdı.

Qaraqoyunlular teymurilərlə döyüşdə

A detailed illustration of a Mongol warrior on a dark horse, wearing chainmail and a helmet, aiming a bow. The horse is rearing up on its hind legs.

1436-cı ildə Şahrux Qara Yusifin digər oğlu **Cahanşahı Azərbaycan hökmdarı** kimi tanıdı. Cahanşah isə Şahrux-dan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu.

Cahanşahın tədbirləri

Mövcud siyasi şəraitlə barışmağa məcbur olan Cahanşah hakimiyyətin ilk illərində əsas diqqətini dövlətin daxili problemlərinə yönəltmişdi. O, ölkədə sabitlik yaratdı, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. 1447-ci ildə Şahrux öləndən sonra isə müstəqil xarici siyasət yeritməyə başladı. Lakin köçəri əmirlərin müstəqillik meyilləri ona ciddi çətinlik törədirdi. Öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün Cahanşaha güclü maliyyə dayaqları və güclü ordu lazım idi. Oturaq əhaliyə və iri tacirlərə arxalanaraq maliyyə problemini həll edən hökmdar bunun hesabına güclü ordu da yarada bildi. Bundan sonra sərhədlərini şərqə doğru genişləndirməyə başladı.

Şahruxun ölümündən sonra Teymuri dövlətində səngiməyən hakimiyyət çəkişmələri Cahanşahın işinə yarayırdı. O, XV yüzilliyin 50-ci illərində əvvəlcə mərkəzi və Şərqi İran əyalətlərini ələ keçirdi. 1458-ci ildə isə Teymurilərin paytaxtı Heratı ələ keçirdi. Lakin ölkənin müxtəlif yerlərində baş verən qiyamlar Cahanşahı Teymuri Əbu Səidlə müqavilə imzalamağa vadar etdi. O, Əbu Səiddən xərac alaraq Heratı tərk etdi və geri dönməyə məcbur oldu.

Cahanşah qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlərə üstünlük verirdi. Onun dövründə Osmanlı dövləti ilə dostluq münasibətləri möhkəmləndirildi. **Öz məktublarında Osmanlı sultanı II Mehmet Cahanşaha “ata” deyə xitab edirdi.** Şirvanşahlar dövləti ilə də düşmənçilik aradan qaldırılmışdı.

Xarici siyasətdə əldə edilən uğurlara baxmayaraq, dövlətin daxili problemlərini həll etmək mümkün olmadı. Sabitlik tez-tez pozulur, ölkədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamlar baş verirdi. Xalqın güzəranı pisləşirdi. Bütün bunlar baharlıların nüfuzdan düşməsinə səbəb oldu. Bundan isə digər Oğuz sülaləsi olan bayandurlular istifadə etdi.

Cahanşah. Miniatur

Sizcə, ölkə daxilində sabitlik yaratmaq üçün hansı addımların atılması məqsədəuyğun olar?

Sizcə, qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq siyasətinin hansı üstünlükləri vardır?

Qara Yusif ilə Cahanşahın fəaliyyətini müqayisə edin, ortaq və fərqli cəhətlərini müəyyənəldirin.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Türk dövlətlərində və cəmiyyətlərində qadınlar kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmuş və dövlət idarəçiliyində, hətta “xatun” titulu altında hökmdarla birlikdə səlahiyyətli vəzifələr tutmuşlar. Uşaqlıqdan oxatmağı, qılınca oynamağı və at sürməyi öyrənmiş, döyüşlərdə iştirak etmiş və cəsarətlə vuruşmuşlar. Türk tarixində ilk və yeganə qadın ordu komandanı, Qara Yusifin həyat yoldaşı qaraqoyunlu Qədam xatun Teymuri, Cəlairilər və gürcülərə qarşı vuruşmuşdur.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın həyat yoldaşı Can Bəyim xatun bu dövlətin xarici və daxili siyasətində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dövlətin davamlılığını qorumaq üçün ciddi səylər göstərmişdir. Can Bəyim xatunun adının və möhürünün bir çox fərmanlarda, kitabələrdə və vəqf qeydlərində yer alması, əslində, onun Qaraqoyunlu dövlət idarəçiliyində xeyli gücə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycanda Ağqoyunlu (Bayandurlu) sülaləsinin hakimiyyəti (1468–1503)

Bayandurlu, Qara Osman, Saray xatun, Uzun Həsən, osmanlılarla mübarizə, daxili çəkişmələr, Əbhər sazişi

Sizcə, Qara Osman bəyi yeni dövlətin qurucusu hesab etmək olarmı? Müləhizələrinizi dövlətin əlamətləri və Osmanlı dövlətinin yaranması nümunəsində əsaslandırın.

Oğuz tayfalarından olan **bayandurlular** hələ qədim dövrlərdən Azərbaycanda və Anadolu ərazisində məskunlaşmışdı. Təsadüfi deyil ki, yaşı 1300 ildən artıq olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da xanlar xanı Bayandur xanın adı çəkilir.

Qaraqoyunlular XV yüzilliyin əvvəllərində Anadolunun şərqində və Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini qurarkən Bayandurlu nəslindən olan **Qara Osman** bəy də Van gölündən qərbdə yerləşən ərazilərdə **Ağqoyunlu bəyliyin**in əsasını qoymuşdu. O, **Diyarbəkri** mərkəz seçmiş, öz adına pul kəsdirmişdi.

Qara Osmanın ölümündən sonra bəylikdə hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu mübarizədə qalib gələn **Həsən bəy Bayandur** 1453-cü ildə hakimiyyəti ələ aldı.

Həsən bəy Bayandur

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Həsən bəy Bayandur orta əsr mənbələrində ucaboylu, güclü biri kimi təqdim edilir. Buna görə ona Uzun Həsən də deyilir. Müasirlərinin verdiyi məlumatlara görə, onun üçün hətta at tapmaq bir problemə çevrilmişdi.

Hakimiyyəti ələ alandan sonra çox keçmir ki, Həsən bəyin bacarıqlı dövlət xadimi və mahir sərkərdə olduğu da aydın olur. O, atdığı hər addımda anası Saray xatunla məsləhətləşir və təmkinli addımları ilə seçilirdi.

Bayandurlu sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi

Həsən bəy Bayandur XV yüzilliyin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almaq üçün fəaliyyətə başladı. O, əvvəlcə Trabzon imperatorunun qızı ilə evləndi. Bu, Ağqoyunlu məhsullarının Trabzon limanlarından birbaşa Avropa tacirlərinə satılmasına imkan yaratmışdı.

XV yüzilliyin 60-cı illərində baş verən qiyamlar və daxili çəkişmələr Baharlı sülaləsinin hakimiyyətini zəiflədirdi. Cahanşah Baharlının dövləti möhkəmləndirmək üçün atdığı addımlar səmərəsiz qalmışdı. Bayandurlular bu vəziyyətdən məharətlə istifadə etdilər.

Azərbaycan tarixində nikah diplomatiyasına hansı nümunələr göstərə bilərsiniz? Sizcə, bu diplomatiyanın nə kimi əhəmiyyəti var?

Xəritəyə əsasən bayandurluların coğrafi mövqeyini müəyyən edin.

Sizcə, dövləti gücləndirmək üçün başqa hansı tədbirlər həyata keçirmək vacibdir?

Sizcə, nə üçün Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları müxtəlif əraziləri öz dövlətlərinin tərkibinə daxil etmələrinə rəğmən tarixi mənbələrdə məhz Azərbaycan padşahı adlandırılırlar?

| Ağqoyunlu döyüşçüsü

Həsən bəy Bayandurlu 1467-ci ildə Cahənşahı məğlub etdi. Bundan bir qədər sonra 1468-ci ildə Təbrizə daxil olan Həsən bəy baharlıların hakimiyyətinə son qoydu. Beləliklə, Azərbaycanda oğuz türklərinin yeni sülaləsi – **bayandurlular** hakimiyyətə gəldi.

Həsən bəy əvvəlcə **padşah** titulu qəbul etdi. O və varisləri tarixi mənbələrdə **Azərbaycan padşahı** kimi qeyd edilir.

Bundan sonra Həsən padşah Azərbaycana yürüş etmiş Teymuri hökmdarı **Əbu Səidi** məğlub edərək hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Tezliklə Həsən padşah Bayandur (1468–1478) hakimiyyətini bütün **İrana** və **İraqa, Şərqi Gürcüstana, Kürdən cənubdakı Azərbaycan** torpaqlarına yaydı. **Şərqi və Cənub-şərqi Anadolu** torpaqları da bayandurluların nəzarəti altında idi. Nəticədə Ağqoyunlu bəyliyi imperatorluğa çevrildi.

Həsən padşah nizami süvari ordu yaratmışdı. Bu ordu o dövrün ən güclü süvari ordusu hesab olunurdu. Daha sonra Həsən padşah bir sıra islahatlar keçirdi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək istiqamətində mühüm addımlar atıldı, köçəri əmirlər təbə edildi.

Azərbaycan diplomatiyasında yeni mərhələ

XV yüzilliyin ikinci yarısında Osmanlı dövləti yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdu. Sultan II Mehmetin məqsədi Şərqdən gəlib Avropaya gedən ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək idi. Bu işə öz məhsullarını Trabzon vasitəsilə birbaşa Avropa tacirlərinə satıb qazanc əldə edən Bayandurlu tacirlərinin maraqlarına toxunurdu.

Təsədüfi deyil ki, Həsən bəyin Osmanlı dövləti ilə ilk silahlı münaqişəsi də məhz Qara dəniz sahilində yerləşən Trabzon uğrunda olmuşdu. Lakin hələ feodal hakimliyi formasında olan bayandurlulara uzunmüddətli müharibə sərf etməirdi. Çünki Şərqdə hələ Baharlı kimi güclü rəqib də mövcud idi.

Buna görə Həsən bəy sülh danışıqlarına üstünlük verdi. Bu məqsədlə anası **Saray xatunu** II Mehmetin düşərgəsinə göndərdi. Osmanlı sultanı sülhə razı oldu. Lakin Saray xatun onu Trabzona hücum etmək fikrindən daşındıra bilmədi. Nəticədə Trabzon itirildi. Bu hadisə ilə bayandurluların Avropa ilə ticarətinə ciddi zərbə vuruldu.

BİLİRSİNİZMİ?

Saray xatun Şərq və Qərb mənbələrində uzaqgörən, təmkinli, çətin şəraitdə doğru qərarlar verən diplomat qadın kimi məşhur olmuşdur. Həsən bəy mühüm məsələlərdə yalnız anası ilə məsləhətləşdikdən sonra qərarlar verməyi üstün sayırdı.

Qərbi Avropa elçiləri Həsən padşahdan əvvəl Saray xatunla görüşürdülər. Yalnız onun icazəsindən sonra elçilər Bayandurlu hökmdarı ilə görüşə bilirdilər.

Saray xatunun hansı keyfiyyətləri diplomatlar üçün nümunə ola bilər?

Ağqoyunlu süvariləri. Miniatur

Həsən padşah Bayandur Avropa dövlətlərinin maraq dairəsində

Osmanlı dövlətindən şərqdəki torpaqlarda Bayandurlu dövlətinin güclənməsi Avropa dövlətlərinin diqqətindən yayınmamışdı. Xüsusilə İtaliya şəhər-dövlətləri olan **Venesiya** və **Genuya** Həsən padşah Bayandur ilə diplomatik münasibətlər qurmağa çalışırdı. Məqsəd isə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq idi.

Osmanlıların Bayandurlu tacirləri üzərinə yüksək vergilər qoyması Həsən padşahın da maraqlarına toxunurdu. O həm də Trabzonun itirilməsi ilə barışmaq istəmirdi. Buna görə də 1472-ci ildə Venesiya ilə ittifaqa razılıq verdi.

Sizcə, nə üçün Həsən padşah Bayandur Trabzonu itirmək istəmirdi?

İmzalanmış hərbi ittifaqa görə

Bayandurlu dövləti

Venesiya

Bayandurlu süvariləri hücum edərək Aralıq dənizi sahillərinə çıxmalı idi.

Bayandurlulara gəmilər vasitəsilə odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri göndərməli idi.

Bayandurlu süvariləri Qaraman bəyliyi ərazisindən Aralıq dənizi sahillərinə çıxsa da, venesiyalılar öhdəliklərini yerinə yetirmədilər. Nəticədə Bayandurlu dövləti osmanlılar ilə üzbəüz qaldı. Elə həmin il, yəni 1472-ci ildə **Beyşehir döyüşündə** Bayandurlu qoşunu sayca üstün Osmanlı ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. *Bu hadisə ilə hələ 1461-ci ildə imzalanan sülh pozulmuş oldu.*

Sizcə, nə üçün venesiyalılar öhdəliklərini yerinə yetirmədilər?

Ağqoyunlu-Osmanlı müharibələri

1473-cü ildə Osmanlı sultanı II Mehmet böyük ordu ilə Azərbaycana doğru yürüşə başladı. Osmanlı və Ağqoyunlu orduları Fərat çayının sahilindəki **Malatya** yaxınlığında üz-üzə gəldi. Osmanlılar sayca üstün olsalar da, Həsən padşah onların zərbə qüvvəsini pusquya saldı və məhv etdi. Bu məğlubiyyət II Mehmetə çox ağır təsir etdi.

Həsən padşah onun sülh təklifini qəbul etmədi. Osmanlı qoşununu təqib edən Bayandurlu süvariləri **Otluqbelidə** mövqe tutdu. Lakin odlu silahların olmaması, osmanlıların isə bu silahlardan məharətlə yararlanması döyüşün taleyini həll etdi. Osmanlılar qalib gəlsə də, böyük itkilər verən II Mehmet hərbi əməliyyatları davam etdirmək istəmədi. Onun ticarət yollarına nəzarətlə bağlı planları da yarımçıq qaldı.

Bayandurlular və osmanlılar arasındakı müharibənin səbəblərini araşdırıb qruplaşdırın.

Otluqbeli döyüşünün sxemi

Yaqub padşah. Miniatur

Osmanlılarla müharibələr Həsən padşahın da hərbi gücünü zəiflətdi. Buna baxmayaraq, o, XV yüzilliyin 70-ci illərində **Gürcüstana** uğurlu səfərlər etmiş, Tiflis də daxil olmaqla **Şərqi Gürcüstanı** öz hakimiyyəti altına almışdı. Avropa dövlətləri ilə də diplomatik münasibətlər saxlanılmış, **Macarıstan, Rodos, Moskva knyazlığı** ilə əlaqələr yaradılmışdı.

Dövlətin tənəzzülü

Həsən padşahın ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu **Yaqub** gəldi. Yaqub padşahın hakimiyyəti dövründə (1478–1490) dövlətdə nisbi sabitlik hökm sürmüşdü. Lakin onun ölümündən sonra Bayandurlu şahzadələri arasında hakimiyyət uğrunda çekişmələr başladı.

1496-cı ildə Rüstəm qalib gəlib hakimiyyəti ələ alan **Gödək Əhməd** bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyə çalışdı, şəriətdə olmayan 20-dən artıq vergini ləğv etdi. Lakin onun mərkəzləşmə siyasətindən narazı qalan köçəri əmirlər qiyam qaldırdılar. Gödək Əhməd öldürüldü.

Köçəri əmirlər nə üçün mərkəzləşmə siyasətindən narazı idilər?

1500-cü ildə isə iki Bayandurlu şahzadəsi – Murad və Əlvənd Mirzə Əbhər sazişi imzalayaraq dövləti bölüşdürdülər. Bu sazişdən sonra parçalanmış və zəifləmiş dövlətin süqutu qaçılmaz idi. XVI yüzilliyin əvvəllində Səfəvilərin zərbələri ilə Bayandurlu dövlətinin varlığına son qoyuldu.

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

SƏBƏB	NƏTİCƏ
◆ ...	◆ Həsən bəy Bayandur 1453-cü ildə hakimiyyəti ələ aldı.
◆ Həsən bəy Bayandur Trabzon imperatorunun qızı ilə evlənin.	◆ ...
◆ ...	◆ Həsən padşah Bayandur bir sıra islahatlar keçirdi.
◆ Saray xatun II Mehmetlə görüşdü.	◆ ...
◆ ...	◆ Həsən bəy Bayandur sülh danışıqlarına üstünlük verdi.
◆ Həsən padşah Bayandur Venesiya ilə ittifaqa razılıq verdi.	◆ ...
◆ ...	◆ XVI yüzilliyin əvvəllərində Ağqoyunlu (Bayandurlu) dövləti süqut etdi.

Azərbaycanda Baharlı və Bayandurlu sülalələrinin hakimiyyət dövrlərinə aid zaman oxu tərtib edin.

Bayandurlu dövlətinin güclü və zəif tərəflərini araşdırın. Dövlətin zəifləməsinə təsir göstərən səbəbləri müəyyən edin.

Şeyx Səfiəddin, Şeyx Cüneyd, Şeyx Heydər, qızılbaşlıq,
Şahdağ döyüşü, Şah İsmayıl, Şərrur döyüşü, Səfəvi dövləti

Şeyx Səfiəddin İshaq

Sizcə, Şeyx Zahid Gilaninin doğma oğlunu deyil, Şeyx Səfiəddini öz varisi və mürsid elan etməsinin səbəbləri nə idi?

Tezliklə Səfəvi təriqətinin başçıları əhali arasında böyük nüfuz sahiblərinə çevrildilər.

XIV–XV yüzilliklərdə Azərbaycanda davamlı sabitliyin olmaması, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr əhalinin güzəranına mənfi təsir edirdi. Xalq məmur özbaşınalıqlarından əziyyət çəkirdi, xilaskar axtarırdı. Səfəvi təriqətinin nüfuzunun daha da artması məhz bu dövrə təsadüf edir. Onların ideyaları sadə əhali arasında sürətlə yayılırdı. Artıq Səfəvi şeyxlərinin tək cə Azərbaycanda deyil, Anadoluda, İranda, İraq və Suriyada da çoxsaylı ardıcıl-ları var idi.

Səfəvi şeyxlərinin nüfuzu ilə bəzi hökmdarlar da hesablaşırdılar. Məsələn, Əmir Teymur Suriya və Anadoludan əsir götürdüyü insanları və bəzi əraziləri Səfəvi təriqətinə bağışlamışdı.

Artıq XV yüzilliyin ortalarından Səfəvi şeyxləri siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Bununla da təriqət siyasi gücə çevrilməyə başladı. Artıq onlar siyasi hakimiyyətə can atırdılar.

Şeyx Cüneyd

XV yüzilliyin ortalarına doğru Səfəvi təriqəti güclənməyə başladı. Bu, ilk vaxtlar **Şeyx Cüneydin** adı ilə bağlı olmuşdur. Əsas məqsədi siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək olan Şeyx Cüneyd ətrafında çoxsaylı tayfaları cəmləyə bilmişdi. Onun güclənməsi isə həmin dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Cahanşahı qorxudurdu. Məhz onun təzyiqləri ilə Şeyx Cüneyd 1449-cu ildə Ərdəbili tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Bu isə Cahanşahın əsas rəqibi **Həsən bəy Bayandurun** diqqətindən yayınmadı. O, Şeyx Cüneydi Diyarbəkirə dəvət edib bacısı Xədicəni onunla evləndirdi. Beləliklə, əsil hədəfi Azərbaycanı ələ keçirmək olan Həsən bəy Bayandur Səfəvi şeyxlərinin simasında özünə etibarlı müttəfiq qazanmış oldu.

Şeyx Cüneyd öz müridləri ilə 1460-cı ildə Şirvandan keçməklə Şimali Qafqaza – çərkezlər üzərinə yürüşə başladı. Lakin onun güclənməsindən narahat olan Cahanşah Şirvanşaha kömək göndərirdi. **Samur çayı sahilində baş verən döyüşdə** birləşmiş Qaraqoyunlu-Şirvan qoşunu Səfəvi qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdı. Şeyx Cüneyd döyüşdə öldürüldü.

Sizcə, Səfəvi təriqətinin nüfuzunun artmasına hansı amillər təsir göstərmişdi?

Təriqət başçılarının nüfuzunun artmasının iqtisadi və siyasi səbəblərini müəyyən edin.

Sizcə, Şeyx Cüneydin dövründə Səfəvi təriqətində hansı dəyişikliklər baş vermişdir?

Birləşmiş Baharlı-Şirvan
qoşunu ilə Səfəvi qüvvə-
lərinin döyüşü

Sizcə, Şeyx Cüneyd
qalib gəlmək üçün
nələr etməli idi?

Qızılbaşlığın qurucusu

Atası Şeyx Cüneydin ölümündən sonra **Şeyx Heydər** təriqət başçısı oldu. O, dayısı Həsən bəy Bayandurun qızı Aləmşah bəyimlə evləndi. Bayandurlularla qohumluq əlaqələri daha da möhkəmləndi. XV yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycanda baharlıların hakimiyyəti sona çatdı. Bundan istifadə edən Şeyx Heydər Ərdəbilə qayıtdı.

Şeyx Heydər atdığı bir sıra addımlar Səfəvi təriqətinin gücünü daha da artırdı. Onun dövründə dəvriş dəstələri hərbi qaydada yenidən təşkil edildi.

Təriqət üzvləri başlarına türkman börkü əvəzinə, 12 imamın şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı çalma qoymağa başladılar. Bundan sonra onlar və təriqətin ardıcılıarı **“qızılbaş”** adlandırıldı. Şeyx Heydər XV yüzilliyin 80-ci illərində iki dəfə Şimali Qafqaza yürüş təşkil etdi. Bu uğurlu yürüşlər onun şöhrətini və tərəfdarlarının sayını kəskin şəkildə artırdı.

Həsən padşahın vəfatından sonra taxta çıxan və Səfəvi şeyxinin şöhrətinin artmasından narahat olan Yaqub padşah Şeyx Heydər in güclənməsinə biganə qalmadı. O, qayınatası Şirvanşah Fərrux Yasarla birləşdi. Birləşmiş qüvvələr 1488-ci ildə **Şahdağ ətəyində** qızılbaşlarla döyüş girdi. Şeyx Heydər məğlub edildi və döyüşdə həlak oldu.

Şeyx Heydər türbəsi. Meşkin

Yaqub padşah bununla kifayətlənməyib Səfəvi şeyxlərinin mülklərini müsadirə etdi. Şeyx Heydər in ailəsini – öz bacısı Aləmşah bəyimi və onun üç azyaşlı övladını həbsxanaya atdı. Bir yaşlı İsmayıl da onların arasında idi.

Yaqub padşahın ölümündən sonra Bayandurlu şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə Səfəvi nəslinin ağır həbsxana həyatına son qoydu. Hakimiyyəti ələ keçirən Rüstəm Mirzə Şeyx Heydər in ailəsini azad etdirdi. Onun məqsədi bu mübarizələrdə səfəvilərin hərbi gücündən və siyasi nüfuzundan istifadə etmək idi.

Səfəvilərə arxalanaraq öz siyasi rəqiblərini sıradan çıxaran Rüstəm artıq onlara ehtiyac duymurdu. Əksinə, artıq səfəviləri özü və hakimiyyəti üçün təhlükə hesab edirdi. 1494-cü ildə **Şəməsi döyüşündə** keçmiş müttəfiqlər üz-üzə gəldi. Rüstəm Mirzə qələbə qazandı, Şeyx Sultanəli isə həlak oldu. Bu döyüşə qədər Sultanəli kiçik qardaşı İsmayılı varis təyin edə bilmişdi. İsmayıl sadıq tərəfdarları tərəfindən təqiblərdən qorundu.

Rüstəm nə üçün səfəviləri özü və hakimiyyəti üçün təhlükə hesab edirdi?

| Şəməsi döyüşü

Təriqətdən dövlətə

XV yüzilliyin sonlarında Bayandurlu şahzadələr arasındakı çəkişmələr sadə xalq arasında Səfəvilərin nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Güzəranı pisləşən əhali ümidini Səfəvi təriqətinə bağlayırdı. Yaranmış şərait qızılbaşları hərəkətə keçməyə məcbur etdi.

1499-cu ildə Səfəvi şeyxlərinin varisi İsmayıl Ərdəbilə gəldi. Qızılbaş əmirlərinin məsləhəti ilə fəaliyyətə keçən gənc İsmayılın əsas vəzifəsi təriqət üzvlərini yenidən bir araya toplamaq və Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək idi. Ərdəbildə möhkəmlənə bilməyən İsmayıl Şərqi Anadoluya yollandı. Yol boyunca qızılbaşlara qoşulanların sayı durmadan artırdı. 1500-cü ildə Ərzincanda qızılbaşların müşavirəsi

| Süvari qızılbaş döyüşçüsü

toplandı. Qızılbaşların əsas rəqibləri Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövləti idi. Müşavirədə ilk zərbənin Şirvanşah Fərrux Yasara vurulması qərarı qəbul edildi.

Həmin ilin sonlarında İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş qoşunu **Cabani düzündə** Şirvanşahın qoşunları ilə döyüşə girdi. Sayca az olmalarına baxmayaraq, qızılbaşlar Şirvan qoşununu darmadağın etdi, Fərrux Yasar isə həlak oldu. Qızılbaşlar **Şamaxını**, 1501-ci ilin yazında isə şiddətli müqavimətdən sonra **Bakı** qalasını da tutdular. Bu şəhərlərdəki Şirvanşahlara məxsus xəzinələr qızılbaşlara qaldı.

İsmayılın Şirvanşahlar üzərində qələbəsi və Şirvan şahının öldürülməsi böyük əks-səda yaratdı. Bu xəbər Azərbaycanın cənubunda hökmranlıq edən bayandurlu Əlvənd Mirzəyə də çatdı. O, Şeyx İsmayla Şirvanda qalması və oranın idarəsi ilə məşğul olması təklif etsə də, bu təklif rədd edildi. *Artıq İsmayılın diqqəti Təbrizə – Azərbaycan taxtına yönəlmişdi.*

Bayandurlu və qızılbaş qüvvələri 1501-ci ilin ortalarında **Şəhur** düzündə üz-üzə gəldi. Qızılbaşlar özlərindən qat-qat üstün olan Bayandurlu qoşununu məğlub etdilər. Əlvənd Mirzə döyüş meydanından qaçdı. 14 yaşlı İsmayıl bu döyüşdə şəxsi igidlik və böyük sərkərdəlik məharəti nümayiş etdirdi. Qızılbaşların əsas gücü müridlərinin öz şeyxləri yolunda ölümə hazır olmasında, mənəviyyatca möhkəm və mətin olmalarında idi. Bütün döyüşlərdə şəxsən iştirak edən gənc İsmayıl isə qızılbaşların ilham mənbəyinə çevrilmişdi.

Az qüvvə ilə sayca üstün düşməne necə qalib gəlmək olar? Müasir dövrdə belə döyüş nümunələrindən hansının adını çəkə bilərsiniz?

Sizcə, qızılbaşların şöhrətinin artması və qələbə qazanmalarının səbəbi nədə idi?

İlk Səfəvi bayraqlarından biri

Səfəvi döyüşçüsü

Mətn əsasında cədvəli tamamlayın.

Səfəvi şeyxlərinin rəqibləri	Döyüşlər	Döyüşlərin nəticəsi

T

Miniatür və verilmiş mətnə əsasən “İsmayılın taxta çıxması” adlı kiçik hekayə hazırlayın.

* **Konfederasiya** burada daxili müstəqilliklərini saxlayan birlik və ya ittifaq mənasında işlədilir.

İsmayıl 1501-ci ildə Azərbaycan taxtına çıxmaq üçün tacqoyma mərasimindən əvvəl Təbriz məscidində minlərlə pilləkənlərdə dayanaraq xütbə (*ərəb sözü olub, “nitq”, “müraciət” deməkdir*) oxutdurur. (*Britaniya kitabxanası, miniatür*)

Bu qələbədən sonra İsmayıl **Təbrizə** daxil oldu və özünü **şah** elan etdi. **Beləliklə, Ərdəbil təriqətindən başlanan uzun mübarizə yolu Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə nəticələndi.**

M

Şah İsmayıl 1501-ci ildə Azərbaycan taxtına çıxdıqda Ağqoyunlu konfederasiyasını Qızılbaş-Türkman konfederasiyası ilə əvəz etdi. Bu o deməkdir ki, sələfləri Qaramanlı, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu kimi Səfəvi dövləti də Türkman konfederasiyası* modelində qurulmuşdur.

RUDİ MATTİ
“Səfəvi dünyası”

1501-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan şahı kimi taxta çıxmasına səbəb olan yürüşdə uğurunu tamamilə olmasa da, əsasən, böyük türkmən tayfaları olan Təkəli, Zülqədər, Şamlı, Rumlu, Ustaclu, Əfşar, Qacar və Varsaqın hərbi dəstəyinə borclu idi.

LORENS LOKHART

“Səfəvi sülaləsinin süqutu...”

I İsmayıldan başlayaraq Səfəvi şahları bütün İranı Azərbaycan imperiyasına tabe etmişdi.

DONALD REYFİLD

“İmperiya sərəhədi: Gürcüstan tarixi”

Mənbələrdə (səhifə 116 və 117) verilən məlumatlar əsasında hansı nəticəyə gəlmək olar: Şah İsmayılın taxta çıxması Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni bir dövlətin yaranmasıdır, yoxsa mövcud dövlətçilik ənənəsinin davam etdirilməsi? Niyə tarixçilər “Səfəvi şahı” deyil, məhz “Azərbaycan şahı” ifadəsini seçiblər?

Səfəvilər dövlətini Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin davamı kimi əsaslandırın.

Şah I İsmayılın fəaliyyəti

Əlvənd Mirzənin məğlub edilməsi ilə bayandurluların Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoyuldu. Lakin bayandurluların digər nümayəndəsi Sultan Murad bu hadisə ilə barışmaq istəmirdi. 1503-cü ildə Fars və Əcəm İraqının hakimi ağqoyunlu Sultan Murad Həmədan yaxınlığında **Almabulağı** adlı yerdə baş verən döyüşdə məğlub edildi. **Beləliklə, Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövlətinin varlığına tamamilə son qoyuldu.**

Səfəvilərin ağqoyunlular üzərində qələbələrini asanlaşdıran səbəbləri araşdırın.

Almabulağı döyüşü günəş çıxan kimi başladı. Şah İsmayıl sürətli və qəti hücumla Sultan Muradın ordusunun səflərini dağıtdı və onları ağır məğlubiyyətə uğrattı. Qızılbaş hücumu o qədər sürətli oldu ki, Sultan Muradın topçuları artilleriyanı vaxtında işə salmağa imkan tapa bilmədilər. Döyüşdə II Bayəzidin göndərdiyi xüsusi tüfəngçilər dəstəsi “sufilərdən neçəsini tüfəng zərbi ilə qətlə yetirdi”. Lakin Ağqoyunlu və Osmanlı qoşunları qızılbaşların təzyiqinə tab gətirməyib qaçmağa başladı.

NAMİQ MUSALI

“Şah I İsmayılın hakimiyyəti”

Mənbə və mətnə verilən məlumatları təhlil edin. Mənbədə hansı məlumat mətndəkindən fərqlidir?

Məndə sadalanan ərazilərdə hazırda hansı dövlətlərin olduğunu araşdırın.

Şah I İsmayıl özünü babası Həsən padşah Bayandurun siyasi varisi sayırdı. Buna görə də qurduğu dövləti Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə başladı. Qısa müddət ərzində **Ərəb İraqı, Diyarbəkirdən Xorasana** qədər olan vilayətlər yeni dövlətin tərkibinə daxil edildi. **Dərbənd** və **Dağıstan** hakimləri tabe edildi.

Lakin səfəvilərin yüksəlişi ilə barışmayan daha bir rəqib ortaya çıxdı. Bu, Teymuri dövlətinə son qoyan **Şeybani xan** idi. Onun Xorasani ələ keçirməsi səfəvilərlə müharibəyə səbəb oldu.

Şah I İsmayıl 1510-cu ildə baş verən Mərv döyüşündə Şeybani xanı məğlub etdi. Bütün Xorasan və Amudəryaya qədərki ərazilər onun hakimiyyəti altına keçdi. Beləliklə, Səfəvi dövləti geniş ərazili imperiyaya çevrildi.

| Mərv döyüşü

Sizcə, miniatürdə təsvir olunan döyüşdə hansı tərəf üstünlük əldə edə bilər?

Geniş ərazilərin fəthi ilə yanaşı, Şah I İsmayıl mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırdı. Onun hakimiyyəti dövründə **Şirvanşahlar dövləti** və **Şəki hakimliyi** səfəvilərə tabe edildi. Lakin onların daxili müstəqilliklərinə toxunulmamışdı.

Şah I İsmayılın tədbirləri nəticəsində güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət aparatı formalaşdırıldı. Məmur özbaşınalıqlarına son qoyuldu və daxili sabitlik təmin edildi. İqtisadi həyat canlandı, əhəlinin güzəranı yaxşılaşdı.

Sizcə, mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinin hansı üstünlükləri vardır?

Sizcə, Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyinin tabe edilməsini Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi hesab etmək olarmı?

Ərdəbildən olan səfəvilər, ağqoyunlular kimi, türk mənşəli idilər və əvvəlcə dini təriqətin şeyxləri idilər. ... “Qızılbaşlar” kimi tanınan ardıcılıqları Şah İsmayılın şəxsiyyətinə fanatik şəkildə sadıq idilər. Sultana (Osmanlı sultanına – *red.*) vergi ödəmələrinə baxmayaraq, Şah İsmayıl da könüllü olaraq xərac verirdilər.

Sultanın təbəələri olan Anadolu türk yarımköçəri xalqların nəzərində ilahiləşdirilən və onların gündəlik dillərində danışan Şah I İsmayıl Azərbaycanda nümunəvi türk dövləti yaratmışdı. Onlara görə, bu dövlət bir əsr yarım ərzində ətraf mühitlə əlaqəsini itirmiş və onların ehtiyaclarını anlamaqdan uzaq olan Osmanlı imperiyasından və onun əcnəbilərdən heç bir fərqi olmayan idarəetmə sistemindən min dəfə üstün idi.

ROBERT MANTRAN

“Osmanlı imperatorluğunun tarixi”

Vahid Azərbaycan dövlətinin yaranmasının başa çatması

Şah I İsmayılın (1501–1524) vəfatından sonra on yaşında olan oğlu **Təhmasib** şah elan edildi. I Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş əmirlərinin müstəqillik meyilləri güclənmişdi. Lakin yaşa dolduqca gənc şah dövlət idarəçiliyini tamamilə öz əlində cəmləşdirib özbaşınalıqların qarşısını aldı. O bu məsələdə anası **Tacılı bəyim**in məsləhətlərindən faydalanmışdı. Atasından fərqli olaraq, I Təhmasib Şirvanşahların və Şəki hakimlərinin daxili müstəqilliklərini ləğv etmək siyasəti yürütdü.

XVI yüzilliyin 30-cu illərində Şirvanşahlar dövlətində daxili sabitlik pozulmuş, üsyan baş vermişdi. Bundan istifadə edən Şah I Təhmasib Şirvana qoşun yeritdi. Nəticədə 1538-ci

I Təhmasib

Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyinə Səfəvilər tərəfindən son qoyulmasının siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini dəyərləndirin.

ildə Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu, Onun yerində **Şirvan bəylərbəyliyi** yaradıldı. Şah I Təhmasibin qardaşı **Əlqas Mirzə** Şirvanın ilk bəylərbəyi təyin edildi. Lakin Əlqas Mirzə sonralar qardaşına qarşı qiyam qaldırmış və məğlub edilərək Osmanlı sultanı Süleyman Qanuniyə sığınmışdı.

Şəki hakiminin Əlqas Mirzə ilə əlbir olması, onun Osmanlı sarayına qaçmasına şərait yaratması I Təhmasibin gözündən yayınmadı. 1551-ci ildə Səfəvi qoşunları Şəkiyə hücum etdi. Şəki hakimliyi ləğv edildi. Buranın idarəsi şaha tabe olan məmura həvalə edildi. **Beləliklə, vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması prosesi başa çatdı.**

Şirvanın Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olması Azərbaycan xalqının tarixində obyektiv olaraq müsbət rol oynadı. Ölkənin cənub və şimal vilayətlərinin Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hüddurlarında birləşməsi Azərbaycanın sonrakı iqtisadi və mədəni yüksəlişinə şərait yaratdı.

OQTAY ƏFƏNDİYEV

“Azərbaycan Səfəvilər dövləti”

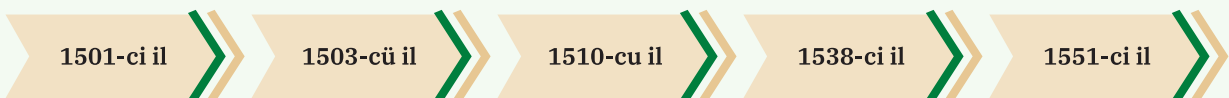
Səfəvi dövlətini təsvir etmək üçün “qızılbaş səltənəti”, “qızılbaş dövləti” və “qızılbaş məmləkəti” kimi terminlərdən istifadə edilirdi. Eynilə, şah, adətən, “qızılbaş padşahı” adlandırılırdı.

ROCER SAVORI

“İran Səfəvilərin hakimiyyəti altında”

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

Şah I İsmayıl və Şah I Təhmasibin fəaliyyətlərini müqayisə edin.

Şah I İsmayıl		Şah I Təhmasib
Fərqli cəhət	Oxşar cəhət	Fərqli cəhət

SƏFƏVİLƏR İMPERİYASI XVI YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Səfəvi dövlətinin ərazisini özündən əvvəlki Azərbaycan dövlətlərinin ərazisi ilə müqayisə edin, oxşar və fərqli cəhətləri tapın.

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

II Bəyazid, Sultan I Səlim, Çaldıran döyüşü, I Təhmasib,
Sultan Süleyman Qanuni, Amasiya sülhü

| Sultan II Bəyazid

Həsən padşah Bayandurun vəfatından sonra ağqoyunlular və osmanlılar arasında müharibə baş vermədi. Nə Bayandurlu sülaləsinin hökmdarları, nə də Osmanlı sultanları bu toqquşmalarda maraqlı idi. Lakin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması Osmanlı sarayında narahatlığa səbəb oldu.

Sultan II Bəyazid Azərbaycanda baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Şah I İsmayıl isə Osmanlı dövləti ilə münasibətlər qurmaqda maraqlı idi. O, II Bəyazidlə mehriban dostluq və qonşuluq münasibətləri yaratmağa nail oldu. Osmanlı sultanı da yeni yaranmış dövləti tanıdı və Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaratdı. Lakin Sultan I Səlimin dövründə bu münasibətlər gərginləşməyə başladı.

Dostluq niyə pozuldu?

Sultan I Səlim (1512–1520) səfəvilərin Azərbaycanda və Anadoluda möhkənlənməsini özü üçün təhlükə hesab edirdi. Xüsusilə qızılbaşların Anadoludakı fəaliyyətləri onu çox narahat edirdi. Səfəvilər burada böyük nüfuza sahib idi. Şah I İsmayılın şöhrətinin artması, onun türk-islam dünyasında mənəvi və siyasi liderə çevrilməyə başlaması I Səlimin ürəyincə deyildi. Osmanlıların Anadolu və Azərbaycanda iqtisadi maraqları da var idi. Onlar buradan keçən mühüm ticarət yollarına nəzarəti ələ almaq istəyirdilər.

Şah I İsmayılın da hakimiyyətini qərbə doğru genişləndirmək niyyəti var idi. Təriqət şeyxi olan Şah I İsmayıl öz nüfuzunu İslam dünyasına yaymağa çalışırdı. Buna baxmayaraq o, hakimiyyətinin ilk illərində Osmanlı dövləti ilə müharibədən çəkinir, dostluq münasibətləri saxlamağa üstünlük verirdi.

| Sultan I Səlim

Osmanlı ordusunun sayca üstün və odlu silaha malik olmasına görə Səfəvi sərkərdələrindən bəzi qəflətən hücumla keçməyi təklif etdilər. Lakin onların bu təklifi digər sərkərdənin təsiri ilə şah tərəfindən qəbul edilmədi. Onlar hələ hazır olmayan orduya qarşı hücumla keçməyi qorxaqlıq hesab edirdilər.

Şah İsmayılın qərarını necə dəyərləndirirsiniz? İgidlik, yoxsa taktiki səhv?

Şah I İsmayıl Çaldıran düzünə çatdıqdan sonra qoşun başçıları ilə toplantı keçirdi. Şah onları əzmkarlıqla vuruşmağa çağırırdı: *“Bizim hamımızda iman və Vətəni müdafiə hissləri çox güclüdür. Bununla ən güclü dövlətləri belə diz çökdürmək mümkündür. Biz ya gərək fəth olunaq, ya da məmləkətin müdafiəsi üçün son nəfəsədək mübarizə aparaq. Əgər bu mübarizədə süstlük etsək, həm Vətənimizi, həm də həyatımızı itirəcəyik”*.

MEHMAN SÜLEYMANOV

“Səfəvilər, Şah İsmayıl Səfəvi” kitabından

sını gözləmədən döyüşün baş verəcəyi əraziyə doğru irəlilədi. Şah öz süvarilərinə çox arxayın idi. Buna görə qoşununun azlığı onu qorxutmurdu. Qızılbaşlar əvvəllər də özlərindən sayca çox olan düşmənləri məğlub etməyi bacarmışdılar. Onlar pərəstiş etdikləri şahın yolunda ölümə belə hazır idilər.

Səfəvilərin piyada qoşun birlikləri yox idi. Onlar süvari döyüşə üstünlük verirdilər. Qızılbaş atlı qoşunu, əsasən, Azərbaycan türklərindən təşkil olunmuşdu. Onlar üzbəüz döyüşə üstünlük verir, əlbəyaxa döyüşləri mərdlik əlaməti hesab edirdilər. Səfəvi ordusunda odlu silahlar da yox idi.

Şah I İsmayıl da ordusunu üç hissəyə böldü. Əsas zərbə qüvvələrini cinahlarda yerləşdirdi. Kəşfiyyat vasitəsilə osmanlıların planından xəbərdar olan Səfəvi şahı əsas zərbəni cinahlara vurmağı qərara almışdı. O bununla top atəşlərindən yayına biləcəyini düşünürdü. Şah İsmayılın planına görə qızılbaş atlıları cinahlara hücum etməli, osmanlı ordusunu mühasirəyə almalı idi.

Çaldıran düzündə döyüş 1514-cü il avqustun 23-də Səfəvi süvarilərinin hücumları ilə başladı. İlk hücumlar bir nəticə vermədi. Lakin Şah I İsmayılın birbaşa döyüşə atılması Səfəvi döyüşçülərini ruhlandırırdı. Osmanlıların sol cinahı sürətli Səfəvi hücumu nəticəsində çökməyə başlamışdı. Şah İsmayıl Əli bəy Malkoçoğlunun başçılığı ilə ona qarşı göndərilən dəstəni də pərən-pərən saldı. O, sərkərdə Malkoçoğlu və onun qardaşını təkbətək döyüşdə məğlub etdi.

Lakin Sultan I Səlimin döyüşə vaxtında müdaxilə etməsi, toplardan və tüfənglərdən istifadə olunması döyüşün taleyini həll etdi. Səfəvi süvarilərinin igidliklə vuruşmasına baxmayaraq, döyüş osmanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Döyüşdə yaralanan Səfəvi şahı vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb geri çəkilmək əmri verdi. Mühasirədən çətinliklə çıxan Şah İsmayıl ordusunun qalıqları ilə döyüş meydanını tərk etdi. Osmanlılar Səfəvi qoşunlarını təqib etməyə cəhd etmədilər.

Bu döyüşdən bir neçə gün sonra Sultan I Səlim Təbrizə daxil oldu. Lakin burada möhkəmlənə bilməyib şəhəri tərk etdi. Səfəvilərin yeni hücum təhlükəsi, aclıq, susuzluq və yeniçərilərin narazılığı onu Anadoluya qayıtmağa məcbur etdi. Bəzi tarixçilərin fikrincə, “yeniçərilər Şah İsmayilla döyüşmək istəmirdilər, ona qarşı qəribə bir rəğbət hissi keçirirdilər”. Çaldıran döyüşü nəticəsində səfəvilər Anadoludakı torpaqlarının xeyli hissəsini itirdilər.

BİLİRSİNİZMİ?

Şah İsmayıl mühasirədə olarkən onun oxşarı: “Şah mənəm”, – deyib Osmanlı dəstəsini öz arxasınca apardı. Osmanlılar onu təqib edib əsir götürdülər. Onlar əsil həqiqəti anlayanda isə artıq gec idi. Yaralı İsmayıl döyüş meydanından çoxdan uzaqlaşmışdı. Sultan qəzəblənib bu cəsur döyüşçünü edam etdirdi. Şah İsmayıl üçün canını fəda edən bu qəhrəman döyüşçünün adı Sultanəli Əfşar idi.

• Səfəvi qoşunları

• Osmanlı topu

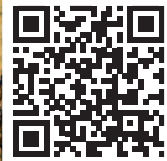
• Sultan I Səlimin çadırı

• Osmanlı piyadaları

Skən edin!
Çaldıran döyüşü

İ Çaldıran döyüşünün sxemi

■ Çaldıran döyüşü. Miniatür

• Sultan I Səlim

• Osmanlı qoşununun topları

• Tüfənglə silahlanmış Osmanlı qoşunu

• Şah I İsmayıl

• Səfəvi qoşununun süvariləri

Miniatür və sxemdən (səh. 125) istifadə etməklə müəyyən edin:

- tərəflərin üstün və zəif cəhətlərini;
- Çaldıran döyüşünün nəticələrini;
- özünü üçün çıxartdığınız nəticəni.

Şah İsmayılın Osmanlı toplarının zəncirini qırması. Miniatür

Qırğını gören hökmdar [Səlim] geri çəkilməyə başladı və döyüş meydanından qaçmağa az qalmışdı ki, Sinan ehtiyac anında köməyə gələrək artilleriyanın yetiştirilməsini əmr etdi. Əvvəllər bu cəhənnəm maşınlarının nərlitisini eşitməyən qızılbaşların atları düzənliyə səpələnərək dağıldılar. ... Əgər qalib gəlsəydi, İsmayılın gücü Tamerlanın [Əmir Teymur] gücündən də çox olacaqdı, çünki təkcə bu döyüşün şöhrəti onu Şərqi mütəlak hökmdarına çevirəcəkdı.

Venesiyalı müəllif Katerino Zeno

Müəllifin “Şah I İsmayıl qalib gəlsəydi, Şərqi mütəlak hökmdarına çevirəcəkdı” fikirləri ilə razısınızmı? Siz necə dəyərləndirirsiniz?

Səfəvilərin Çaldıran döyüşündə hərbi məğlubiyyətə uğramasına və hətta osmanlıların son nəticədə səfəvilərdən bəzi bölgələri ələ keçirməsinə baxmayaraq, döyüşün siyasi nəticəsi osmanlı və səfəvilər arasında pat vəziyyəti idi. Bu vəziyyət daha çox səfəvilərin istifadə etdiyi “yandırılmış torpaq” strategiyasına görə idi ki, osmanlılara regionda qalması mümkün edirdi.

“Şərqi İslam dünyası”, Kembriq Universiteti

Sizcə, “döyüşün siyasi nəticəsi Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında pat vəziyyəti” yaratması fikri doğrudur?

I Sultan I Süleyman

Sizcə, Şah I Təhmasibin tətbiq etdiyi taktikanın hansı müsbət və mənfi cəhətləri var idi?

Sultan Süleyman Qanuninin 1548-ci ildə Fransa kralına yazdığı bəyannamədə qeyd edilirdi: “Azərbaycanın ən güclü qalalarından biri olan Van bütün ətrafı ilə birlikdə fəth edildi və bəylərbəylik edildi”.

FƏXRƏDDİN KİRZİOĞLU

“Osmanlıların Qafqaz ellərini fəthi”

Şah I Təhmasib və Sultan I Süleyman

I Səlim ilə Şah I İsmayılın arasında başlanan müharibə onların ölümündən sonra da davam etdirildi. 1534-cü ildə **Sultan I Süleymanın** əmri ilə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana hücumu başlandı. Sultanın tapşırığına əsasən qoşun paytaxt Təbrizi tutmalı, Səfəvi dövlətini tabe etməli idi. Təbriz tutulsa da, osmanlılar burada möhkəmlənə bilmədi. Qışın yaxınlaşması, ərzaq çatışmazlığı, əhəlinin şiddətli müqaviməti Osmanlı qoşununu Azərbaycanı tərk etməyə məcbur etdi. Osmanlı sultanı Azərbaycandan Ərəb İraqına yönəldi. **Bağdad** şəhəri və bütün **Ərəb İraqı** sultanın qoşunları tərəfindən işğal edildi.

1535-ci ildə Osmanlı sultanı I Süleyman böyük ordu ilə Azərbaycana yürüşə başladı. I Təhmasib sayca üstün və güclü Osmanlı qüvvələrinə qarşı **“yandırılmış torpaq”** taktikasına əl atdı: əhali paytaxtdan köçürüldü, taxıl və əkin sahələri yandırıldı, suvarma kanalları və kəhrizlər isə torpaqla dolduruldu. I Təhmasib sayca üstün düşmən ilə dərhal döyüşə girmək istəmirdi. Məqsədi Osmanlı qoşununu ərzaqsız qoyub zəiflətmək, sonda həlledici zərbə vurmaq idi. Ərzaqsız qalan və xəstəliklərin əldən saldığı Osmanlı qoşunları Azərbaycana tərk etməyə məcbur oldu.

Sultan I Süleymanın Səfəvilər üzərinə üçüncü, 1548-ci il yürüşü I Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzənin təhriki ilə başlamışdı. Lakin osmanlılar bu dəfə də uğur qazana bilmədilər. Əlqas Mirzə isə döyüşdə əsir düşdü və sonradan edam edildi. Bu yürüş də gözlənilən nəticəni vermədi.

1552-ci ildə I Təhmasib özü Anadolunun cənub-şərqinə yürüş təşkil etdi. Onun məqsədi osmanlıların bu ərazidən Səfəvilərə qarşı istifadəsini mümkünəş etməkdir. Səfəvi qoşunu Şərqi Anadoluda dağıntılar törətdi.

Bu hadisə Sultan I Süleymanın 1554-cü ildə Azərbaycana dördüncü yürüşünə səbəb oldu. Lakin Osmanlı qoşunları ciddi uğur qazana bilməyincə sultan sülh təklif etdi.

1555-ci ildə **Amasiyada** bağlanan sülhə görə səfəvilər bütün Azərbayanı və Şərqi Gürcüstanı əllərində saxladılar, Qərbi Gürcüstan isə osmanlılara verildi. Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı Osmanlı dövlətində qaldı.

Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ilk mərhələsi başa çatdı. Osmanlı dövləti özünün ən qüdrətli vaxtında belə

Sultan Süleyman Qanuninin yürüşü. Miniatur

M

“Məşvərət məclisinə toplaşanlar belə məsləhət etdilər: Sultan firənglərin (şərqdə bütün avropalılar belə adlanırdı – red.) üzərinə gedib. Biz də onun ölkəsinə hücum edək. ... Onlar danışib qurtardıqdan sonra mən cavab verdim: – Əlahəzrət Sultan müqəddəs müharibə üçün firənglərin üzərinə hücum edib. Əgər onun ölkəsinə hücum etsək, düzgün iş görmərik. O hətta qardaşımızı, uşağımızı öldürsə belə, biz onun ölkəsinə gedə bilmərik, çünki o, kafirlərə qarşı müharibəyə gedib və biz dinimizi dünyəvi mənfəət üçün sata bilmərik”.

Şah I Təhmasibin təzkirəsi

S

Şah I Təhmasibin Avropada müharibə aparan Osmanlı dövlətinə hücum təklifindən imtina etməsini necə dəyərləndirirsiniz? Sizin qərarınız necə olardı?

Azərbaycanı ələ keçirə bilmədi. Sultan I Süleyman isə əsil məqsədlərinə nail ola bilmədi. Osmanlı dövləti ilə sülhə nail olunması Şah I Təhmasibin ən böyük uğurlarından biri idi.

T

Cədvəli tamamlayın.

Sultan Süleyman Qanuninin Azərbaycana yürüşləri				
	I	II	III	IV
səbəbi				
nəticəsi				

T

Osmanlı-Səfəvi müharibələri ilə bağlı zaman oxu tərtib edin.

130

Səfəvi dövlətində ali məclis

Dövlətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə sahib olan **şah** dururdu. Şahın yanında məşvərətçi orqan – **Ali Məclis** fəaliyyət göstərirdi. Şahdan sonra **ikinci şəxs vəkil** idi. O, şahın dini və dünyəvi məsələlər üzrə müavini hesab olunur və şahın adından danışmaq hüququna malik idi. Maliyyə işlərinə **vəzir** nəzarət edirdi. Vəqf əmlakı və digər dini məsələlərə isə **sədr** baxırdı.

Ordunun əsasını Azərbaycan tayfalarından yığılan qızılbaş qoşunu – **çərik** adlanan atlı dəstələr təşkil edirdi. Qızılbaş qoşununun ümumi rəhbəri baş komandan olan **əmir ül-üməra** idi. Müharibələr zamanı, bir qayda olaraq, bu hərbi vəzifəyə Azərbaycan vilayətinin hakimi təyin olunurdu. Orduda şahı qoruyan **qorçu** adlandırılan xüsusi dəstə də var idi.

XVI yüzillikdə Azərbaycanda dövlət idarəetmə sistemi

Məşvərətçi orqan dedikdə nə başa düşürsünüz?

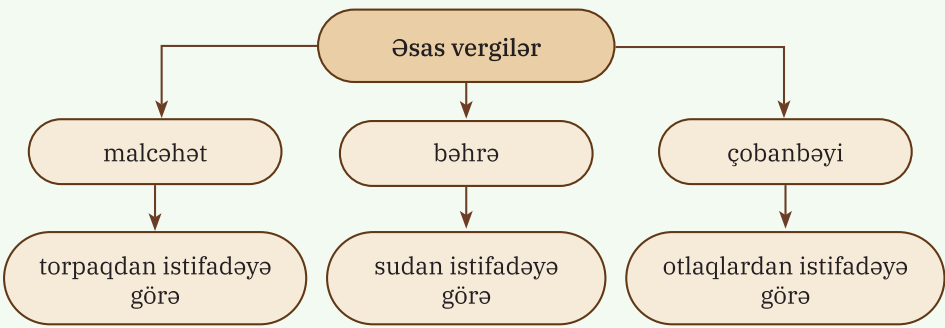
Torpaq sahibliyi

XVI yüzillikdə Azərbaycanda, əsasən, əvvəlki dövrlərdən qalma torpaq mülkiyyət formaları qismən dəyişikliklərlə saxlanmışdı.

Torpaq mülkiyyəti	Xüsusiyyəti
Divan	• XVI yüzillikdə Səfəvilər dövlətində aparıcı torpaqlar idi; • dövlətə məxsus torpaqlardır. • torpaqlarından gələn gəlirlər bütünlüklə dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir,
Xalisə (xassə)	• XVI yüzillikdə Səfəvilər dövlətində aparıcı torpaqlar idi; • Səfəvi şahlarına məxsus Ərdəbil və onun ətrafındakı əraziləri əhatə edirdi; • hakim sülaləyə məxsus idi; • şahə məxsus xassə gəlirləri isə ya xəzinəyə göndərilir, ya da şahın razılığı ilə konkret məsələlərin həllinə yönəldilirdi.
Soyurqal ("bəxşiş, hədiyyə" deməkdir)	• monqollar dövründə meydana çıxmış və irsən keçən feodal torpaq mülkiyyətidir; • ilk dövrlərdə hərbi əyalətlərə iri ərazilər şəklində verilir; • XV yüzillikdə Azərbaycanda geniş yayılmışdı; • dövlətə xidmət müqabilində verilir; • irsən keçir, onun sahibi vergilərdən azad edilirdi. Bu isə mərkəzi hakimiyyəti zəiflədir və mərkəzləşdirmə prosesinə mane olurdu; • səfəvilər dövründə məhdudlaşdırıldı və əsasən, məşhur seydilərə, dərvişlərə, elm xadimlərinə və s. verilməyə başlandı.

Tiyul	• paylanılmasına Səfəvi şahları üstünlük vermişlər; • dövlətə hərbi xidmət müqabilində verilir; • irsən keçmirdi. Yalnız istisna hallarda şahın razılığı ilə irsən keçə bilərdi; • sahibi tiyuldar adlanırdı. Onlar yığılan vergilərin bir qismini özünə götürür, əsas hissəsini isə dövlət xəzinəsinə verirdilər;
Vəqf	• dini idarələrə məxsus idi.
Mülk	• şəxsi torpaqlar idi.
İcma	• dövlətin mülkiyyətində olub, əhalinin ümumi istifadəsinə verilirdi.

Səfəvi dövlətində əhali müxtəlif vergilər ödəyirdi. Onlardan bir neçəsi əsas idi.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər sahəsində baş verən dəyişiklikləri təhlil edin.

| Vergi toplanması

Şəhər həyatı və ticarət

Sənətkarlıq məmulatları

Qalxan

■ Metal qab

Şamdan

Qələmdan, sənəd saxlamaq üçün qab

I Su qabi

| Metal pullar

Siyasi amillər də şəhərlərin inkişafına təsir göstərirdi. **Gəncə** əvvəllər paytaxt və ya canişinlik mərkəzi olmuşdu. Səfəvilərin dövründə Qarabağ bəylərbəyinin mərkəzi olduğu üçün yenidən möhkəmləndirilmiş şəhərə çevrilmişdi.

Şamaxı şəhəri Şirvanşahların ənənəvi paytaxtı, Səfəvilər dövründə isə Şirvan bəylərbəyinin mərkəzi olmuşdu. Müharibələr və tez-tez baş verən zəlzələlər Şamaxının inkişafına mənfi təsir göstərmişdi.

| Təbriz şəhərinin giriş qapısı

| Ərdəbil şəhərinin təsviri

Xatırlayın: Ərdəbil hansı sülalənin hakimiyyəti dövründə paytaxt olmuşdur?

Təbriz şəhəri Azərbaycanın taxtı hesab edilirdi. Şəhər həm də Azərbaycanın cənub torpaqlarını əhatə edən bəylərbəyliyin mərkəzi idi. Təbriz şəhəri mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Burada fəaliyyət göstərən bazar Yaxın və Orta Şərqlin ən iri bazarlarından birinə çevrilmişdi. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələri, paytaxtın köçürülməsi Təbrizin ictimai-iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərmişdi.

Ərdəbil şəhəri Sasanilər zamanında canişinlik mərkəzi olmuşdur. Ərəb xilafəti dövründə də Ərdəbil mərkəz kimi öz mövqeyini qoruyub saxlamışdı. Cənubdan Şimala gedən beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsi Ərdəbil şəhərinin daha da böyüməsinə şərait yaratmışdı.

Səfəvilərin dini-siyasi mərkəzinə çevrildikdən sonra Ərdəbil şəhərinin əhəmiyyəti daha da artdı. Burada Səfəvi təriqətinin nümayəndələrinin məzarları var idi. Bu məzarlar üzərində məqbərələr ucaldılmışdı. Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra şəhər daha da abadlaşdırıldı.

Şəklə əsasən Dərbənd şəhərinin coğrafi yerləşimi və quruluşu haqqında danışın.

Dərbənd XV yüzilliyə qədər Azərbaycanın ən iri liman şəhəri, eyni zamanda mühüm strateji qalası idi.

Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtlarından biri olan **Bakı** şəhəri Xəzər hövzəsində mühüm liman şəhəri idi. Bakı orta əsrlərdə həm də nefti ilə məşhur idi. Neft dəri tuluqlara doldurulur, karvanlar vasitəsilə qonşu ölkələrə də aparılırdı.

Beləliklə, Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına coğrafi, iqtisadi və siyasi amillər mühüm təsir göstərmişdir.

Öyrəndikləriniz əsasında cədvəli tamamlayın.

Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına təsir Göstərən		
coğrafi amillər	iqtisadi amillər	siyasi amillər

I Dərbənd

Dərbənd və Bakı şəhərlərinin oxşar cəhətləri hansılardır?

Ədəbiyyat

XV–XVI yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatında doğma türk dilində əsərlərin yazılması ənənəsi daha da güclənmişdi. Bu dövrdə mövcud olmuş Azərbaycan türk sülalələrinin hakimiyyəti dövründə hakim dairələr ana dilində olan şeirlərə xüsusi maraq göstərirdi.

Görkəmli hökmdar-şair **Cahanşah Həqiqinin** XV yüzillikdə Azərbaycanın mədəni həyatının inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur. O, şeirə, musiqiyə böyük həvəs göstərmiş, elmə və təhsilə rəğbət bəsləmişdir.

Azərbaycan türk dilinin inkişafında Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayılın böyük xidmətləri olmuşdur. Onun hakimiyyəti illərində sarayda, qoşun içərisində və qismən diplomatik yazışmalarda türk dili işlədilirdi. Şah I İsmayıl özü də Xətai təxəllüsü ilə Azərbaycan-türk dilində gözəl əsərlər yaratmışdır.

| Şah İsmayıl Xətəinin heykəli

Sizcə, XV–XVI yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatında doğma türk dilində əsərlərin yazılması ənənəsi nə ilə bağlı idi?

BİLİRSİNİZMİ?

Xətai öz yaradıcılığında xalq dilindən, əruz və heca vəznlərindən, folklordan istifadə etmişdir. Üç dildə şeir yazmaq qabiliyyəti olan Xətəinin əsərlərinin böyük bir qismi Azərbaycan dilindədir. Onun yaradıcılığının təşəkkülü və inkişafına Nəsiminin güclü təsiri olmuşdur. Şah İsmayıl Xətəinin Sultan Səlimə müraciətlə yazdığı qəzəli onun hökmdarlıq qürurunu bariz surətdə ifadə edir. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşü ərəfəsində Sultan I Səlim Şah I İsmayıl fars dilində şeir göndərmiş, Xətai isə bu şeirə azərbaycanca belə cavab vermişdi:

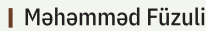
*“Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zəmanimda,
Vəzirimdir qəmü-ğüssə, oturmuş iki yanimda...”*

Səfəvi dövründə Azərbaycan türkcəsi və ya o dövrdə Qızılbaş türkcəsi adlandırıldığı kimi, cəmiyyətdə mühüm yer tuturdu. Həm sarayda, həm də adi insanlar tərəfindən istifadə edilirdi. Səfəvi dövlətində danışılan türkcə, əsasən, bu günlərdə Azərbaycan və ya Azərbaycan türkcəsi adlandırılan dil idi.

VİLLEM FLOOR VƏ HƏSƏN CAVADI

“Azərbaycan türkcəsinin Səfəvi İranında rolu”

Füzuli “Bəngü Badə” poemasını Şah I İsmayla, “Leyli və Məcnun” poemasını isə Osmanlı sultanı Süleyman Qanuniyə təqdim etmişdi.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında əks etdirdiyi “ədalətli hökmdar” arzusunu dəyərləndirin.

Görkəmli şairlərimiz Füzuli və Xətəinin yaradıcılıq istiqamətlərini müqayisə etməklə oxşar cəhətləri müəyyənləsdirin.

Səfəvi dövrü elm və mədəniyyət xadimi olan Sadıq bəy Əfşar Məhəmməd Füzulinin Bayat boyundan olduğunu yazır. O, türkləri “Qızılbaş dövlətinin (Səfəvi dövləti dövrün mənbələrində sütunu), Azərbaycan türkcəsini “Qızıl-

“Leyli və Məcnun” əsərinə çəkilmis miniatur, “Məcnun səhrada”. XVI yüzillikdə Şah I Təhmasibin sifarişi ilə çəkilmisdir.

İncəsənət və memarlıq

Miniatür rəssamlığının inkişaf səbəblərini araşdırın.

Bu dövrdə xəttatlıq geniş yayılmışdı. Kitab nəşri olmadığına görə əsərlər xəttatlar vasitəsilə əlyazma şəklində yazılırdı.

Təbriz miniatür məktəbinin inkişaf zirvəsi XVI yüzilliyin birinci yarısına təsadüf edir. Təbrizin bədii miniatür ustaları şöhrət qazanmışdılar. Şah I İsmayıl Təbrizdəki saray kitabxanasına görkəmli rəssam **Kəmaləddin Behzad** rəis təyin etmişdi.

BİLİRSİNİZMİ?

Əsası Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub dövründə qoyulmuş Təbriz saray kitabxanasına rəssam Kəmaləddin Behzadın rəis təyin edilməsi barədə Şah I İsmayılın 1522-ci ildə verdiyi fərmanda deyilirdi: "Əsrimizin yeganəsi, rəsamların ən görkəmlisi və müzəhhiblərin (əlyazmanı qızıl suyu ilə bəzəyən sənətkarların) ən yüksək nümayəndəsi olan ustad Kəmaləddin Behzada şah kitabxanasının işçilərinə, mühərrirlərə (yazarlara), rəngsazlara (rəng çəkənlərə), nəqqaşlara (naxış vuranlara), lacivərd yuyanlara və başqa bu kimi işlərə mənsub olan adamlara başçılıq etmək vəzifəsi tapşırılsın".

Miniatür əsasında dövrün inşaat texnologiyasını izah edin və müasir dövrlə əlaqələndirin.

Kəmaləddin Behzad.
Qala inşası. Miniatür

Dövrün digər məşhur rəssamı **Sultan Məhəmməd** çəkdiyi miniatürlər hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin muzeylərində mühafizə olunur.

Sultan Məhəmməd.
“Kitab oxuyan gənc”.
Səfəvilər dövrünə aid
miniatür

Azərbaycanın xalça ustaları misilsiz sənət inciləri yaradırdılar. Şah I Təhməsinin Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi üçün toxutdurduğu “**Şeyx Səfi**” xalçası hazırda Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanır.

“Şeyx Səfi” xalçası

“Şeyx Səfi” xalçası haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

Özünü yoxla!

Memarlıq abidələrini tikildiyi dövrdəki dövlətlərə uyğun qruplaşdırın.

XV–XVI yüzilliklərdə inşa edilən saraylar, məscidlər, körpülər, məqbərələr dövrün möhtəşəm memarlıq abidələri idi. Bakıda yerləşən **Şirvanşahlar Saray Kompleksi** Azərbaycan memarlığının nadir incilərindəndir.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın 1465-ci ildə Təbrizdə tikdirdiyi **“Göy məscid”**in divarları mərmərdən və mavi kaşdan hörülmüşdü.

Ağqoyunlu Yaqub padşah 1483-cü ildə Təbrizdə böyük bir saray kompleksi inşa etdirmişdi. **“Həşt-behişt”** adlanan bu sarayın kitabxanası, məscidi, xəstəxanası, cıdır meydanı və xiyabanı var idi.

XVI yüzilliyin memarlıq abidələrindən Qusar rayonunun Həzrə kəndində tikilmiş **Şeyx Cüneyd məqbərəsini**, Naxçıvanda **Əlincə çayı üzərində inşa edilmiş körpünü** və **Bakının Şərq darvazalarını** göstərmək olar.

| Şirvanşahlar sarayı, Bakı

| Göy məscid, Təbriz

| Bakının Şərq darvazası

| Şeyx Cüneyd türbəsi, Qusar